

Fig. 1. Kirken set fra sydøst. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *The church seen from the south east.*

BRANDE KIRKE

NØRVANG HERRED

Kirken nævnes første gang i Ribe Oldemoders kirkeliste (o. 1376–89, jf. s. 2533) med en afgift på fire skilling sterling, i landehjælpen 1524–26 med 24 mark (jf. s. 1016).

1896 opførtes en filialkirke i Skærlund (s. 2617) og 1920 en i Uhre (s. 2623). I dag udgør Brande, Skærlund og Uhre sogne et pastorat. Brande lå i Ribe Stift til kommunesammenlægningen 2006, da det overførtes til Viborg.

Efter reformationen var kirken i kongens eje til 1700, da den solgtes til Anders Wendelboe, Århus Katedralskole.¹ Efterfølgende overgik den til Christian Albrecht Brockdorf, der ejede Stougaard (Tørring Sogn, Vrads Hrd.) og Alsted (Øster Nykirke Sogn), og sammen med disse gårde skødedes den til oberst Henrik Brockdorf, som 1723 solgte kirken til sognepræsten Jens Risom.² Efter hans død overgik den efter auktion 1760 til Anders Nielsen Vang, Brande, hvorfra den 1768 gik til svigersønnen A. Bagger, Hastrup. Se-

nere fulgte kirken ejerne af hovedgården Brandholm, Laurids Jensen Brandt og hans enke Maren Brandt, der 1787 overdrog den til sin bror hosekræmmer Niels Jensen Kiersgaard. Dennes enke Karen Kiersgaard solgte den 1809 til svigersønnen Otto Arrevad.³ I begyndelsen af 1800-tallet blev sogneboerne angivet som medejere og 1833 og 1854 som eneejere; 1917 overgik kirken til selveje.⁴

Kirkegods. 1620 ejede kirken et degnebol, som degnen boede på, en gård i Brande og to agre i Lunde. Indtil 1569 havde kirken desuden besiddet Store og Lille Kirkekær, men de blev mageskiftet til Brandlund, som årligt gav en gårds indtægt af sine besiddelser i Lundfod.³ Ved salget af kirken 1700 medfulgte en gård i Brande, en kirkejord i Brandlund samt en bondegård i Kolt Sogn, Århus Amt.¹

Et *sagn* fortæller, at kirken skulle være bygget øst for Brandlund, hvor Overgaard senere kom til at ligge, men om natten blev murene revet ned og materialerne

Fig. 2. Luftfoto af kirken set fra sydøst. Odense Luftfoto 1952. Kgl. Bibl. – Aerial photo of the church seen from the south east.

spredt ud over marken af underjordiske væsner. Man spændte nu tre tyre for en vogn med byggematerialer, og hvor de standsede, blev kirken bygget.⁶

Et andet sagn fortæller, at kirken skulle være bygget på Pedersborg Banke syd for åen; her var det to stude, der endte, hvor kirken nu står.⁷ Et tredje sagn fortæller, at der har ligget en stor lindorm omkring kirken med den konsekvens, at folk lod være med at gå i kirke. Man opfostrede nu en tyrekalv på sødmælk og hvedebrød i tre år, men den kunne ikke klare lindormen. En ny tyrekalv opfostret på samme måde i seks år klarede lindormen, men bukkede selv under.⁸ Et fjerde sagn beretter, at der har stået en kæmpe ved Brande Kirke, og han kastede en stor sten efter Skast Kirke for at slå tårnet om; den faldt ned i Stendammen i Kølke.⁹

Ifølge et femte sagn fandt man engang, da to mænd gravede en grav på Brande Kirkegård, en benrad uden hud eller kød. De undrede sig, præsten ligeså, og man spurgte en gammel kone. Hun svarede, at hende kendte hun godt – hun har en gang taget min kæreste fra

mig, jeg har ikke villet tilgive hende. Præsten spurgte, om hun nu ville tilgive hende, og da den gamle kone havde sagt ja, smuldrede benraden.¹⁰

Undersøgelser. Midt i skibet, nedenfor koret, fandt man 1905 under udgravning til et varmeapparat en grav, der blev taget op. Den mentes at tilhøre den første lutherske præst.¹¹

1910 byggedes *Brande Baptistkirke*, der 1971-74 udvidedes med en tilbygning (arkitekt Kristian Kristiansen, Brande), hvortil anvendtes irregulære, kasserede teglsten.¹²

Sognet ligger vest for Hærvejen, og området gennemstrømmes af åer fra øst mod vest. Mod nord danner Holtum Å grænsen til naboherrederne. Ved Brande by løber Skjern og Brande Å sammen og støder længere mod vest til Holtum Å. Længere mod syd løber Karstoft Å gennem det middelalderlige sogn. Landskabet domineres af hedeslette i øst og bakkeøer i vest samt ådalenes engarealer.

I matriklen fra 1688 bestod sognet af 71 gårde og 10 huse, og den dyrkede jord blev vurderet til 237 tdr. hartkorn.¹³ 1801 var der 594 indbyggere i sognet, og dette tal var 1901 steget til 2168, 1955 til 6545 og 2017 til 8125 (8807 med Skærlund og Uhre).¹⁴ En Tinghøj og en Tingbanke i Skærlund vidner om et juridisk centrum i sognet.

Jernbanestrækningen Vejle–Herning blev åbnet 1914, Silkeborg–Bramming 1920 – sidstnævnte var i funktion til 1971. Brande Station blev et vigtigt knudepunkt.

Præstegården ligger lige syd for kirken på den anden side af Storegade sammen med den 1998 indviede sognegård. Niels Kristian Clausen, der blev præst 1761, byggede ny præstegård, men den brændte 1780, hvorefter han genopbyggede den. Den brændte imidlertid atter samme år, og han måtte med hjælp udefra påbegynde endnu en genopbygning; den stod færdig med længer 1808. Stuehuset blev nyopført 1900 og længerne 1924.¹⁵

Kirken ligger centralt i byen, men befandt sig tidligere i dens nordlige udkant. Den er rejst på et fladt område lige nord for kanten af en skråning. Kirkegården målte 1862 ca. 84×55 m, størst i øst-vestlig retning.¹⁶ 1880 blev dens sydgrænse forlagt, så den fulgte vejen.¹⁷ Gravpladsen blev 1919 udvidet i nord, mens senere tiders behov for yderligere kirkegårdsareal er blevet mødt ved anlæggelsen af Assistens eller Vestre Kirkegård 1936 og Østre Kirkegård 1967 (s. 2615).

Hegningen består i syd, øst og vest af cementdækkede kløbstensmure, der i nordøst udgør sokkel for en rød teglstensmur; i nord består den af en naurhæk. Porte og låger er i sort og hvidmalet jern ophængt i cement- eller jernpiller.¹⁸ Den sydvendte, tilbagedrukne hovedindgang består af en køreport flankeret af to ganglåger. Der er to indgange i vest – en køreport samt en køreport og en ganglåge, og i nord en tilbagedrtrukket køreport og en ganglåge. En køreport af træ i øst giver adgang til graverens oplagsområde.

Kirkegården var heget af kampestensdiger, indtil man 1881 begyndte at opsætte diger af 'slagen' sten.¹⁹ Den nordre udvidelse blev oprindeligt heget med et trådgærde suppleret med en elmehæk.¹⁶ Kirkegården havde tidligere tre ganglåger i syd, vest og nord samt en køreport

i vest;²⁰ 1862 bestod den vestlige adgang kun af en køreport.²¹ I forbindelse med den nye mur 1881 nævnes indgange af 'banede' sten i søndre og østre side, en ligport i nordre side af diget samt en vestre port.²² En *†kirkerist* i den søndre indgang omtales 1856, da den fjernedes, og hullet blev opfyldt.¹⁷

En auktion over høslettet på kirkegården afholdtes 1854.²³ Grusede gange blev anlagt 1854 på kirkegården, der nivelleredes 1881.²⁴ Af beplantning nævntes 1882 tjørn, og tre år efter indkøbtes yderligere 1.000 stk. tjørn. 1912 plantede man 25 allétræer, der året efter suppleredes.²² I forbindelse med udvidelsen 1919 plantedes 13 lindetræer langs den nordre tværgang.¹⁶

Bygninger ved kirkegården. Et nord-sydendt kapel er 1964 bygget nord for kirken (arkitekt Knud Kristensen, Brande), ombygget 2003.²⁵ Den skifertækte teglstensbygning står hvidkalket over en grå cementsokkel. Den afløste et *†*kapel fra 1911 på samme sted; en *†*tilbygning med brændsels- og materialerum var fra 1933.²⁶

Fig. 3. Udsnit af matrikelkort over Brande Bys jorder med kirken og præstegården. 1:10.000. Målt og inddelt af Christensen 1800. Tegnet af Freerk Oldenburger 2017. – Detail of cadastral map of Brande village lands with the church and vicarage.

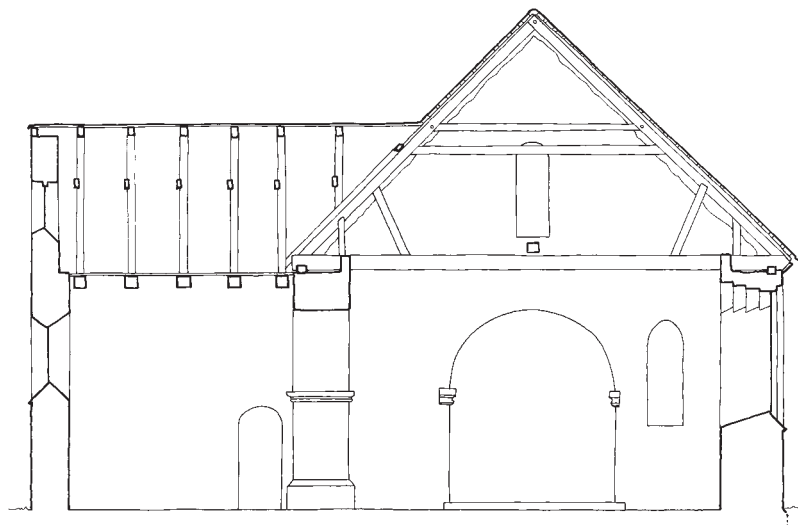

Fig. 4. Tværnsnit gennem skib set mod øst. 1:150. Opmålt af Anders C. Christensen og Jakob Kieffer-Olsen, tegnet af Anders C. Christensen 2017. – *Cross-section through nave looking east.*

BYGNING

Kirken er en romansk kvaderstensbygning bestående af kor og skib. I senmiddelalderen tilbyggedes et tårn i vest og et våbenhus i syd. Et sakristi nord for koret og et nordligt sideskib dannet af tre kapeller blev tilføjet 1939, da våbenhuset tillige blev stærkt ombygget (arkitekt Harald Lønborg-Jensen, København). Eftermiddelalderlige krypter findes under kor og tårn. *Orienteringen* er solret.

Kirken står hvidkalket med blytag. Den ses bedst fra syd, hvor kvadrene træder frem gennem kalkningen.

Plan og proportioner. Den oprindelige kirke har været ca. 23 m lang, hvoraf skibet udgjorde godt to tredjedele. Indvendig er koret næsten kvadratisk. Springet mellem kor og skib udgør ca. 1 m, kun 0,1 m mindre end korets murtykkelse, mens skibets sydmur måler knap 1,4 m. Den 1939 ombyggede korbue udgør mellem halvdelen og to femtedele af skibets indvendige bredde.

Materiale og teknik. Bygningen hviler på en *skråkantsokkel*, der nu stort set befinder sig under jordoverfladen.²⁷ Materialet består udvendig af tilhuggede, lidt urolige og sandsynligvis omsatte kvadre i vandrette skifter, der brydes i vinklen mellem kor og skib. De indvendige mure er af rå kamp.

Vinduer. I korets nordmur er bevaret et rundbuet, smiget vindue, der indvendig står som en blænding og udvendig er tilmuret (jf. fig. 6).²⁸ Det er 64 cm bredt i facaden og måler 130×63 cm i væggen. Vinduet stod i 1890 som en udvendig blænding med en aflang firkantet afsluttet overligger, uden sålbænk og med bevaret *ramme* af træ.²⁹ I skibets sydvæg ud for våbenhusets østre mur ses tilsvarende et rundbuet, smiget vindue, der indvendig står som en blænding og udvendig er tilmuret (jf. fig. 7). Det måler 148×67 cm i væggen og 79×20 cm ved lysningen.³⁰ Det stod 1890 udvendig som blænding, uden sålbænk.³¹ Et oprindeligt tvindue i korets østgavl stod 1890 som en indvendig blænding, mens det udvendig var tilmuret i facaden. Det havde ingen sålbænk og var noget større end de andre.³²

Døre. Syddøren blev 1890 beskrevet som rektangulær, omgivet af glathugne kvadre og foroven afsluttet af en rektangulær dæksten (fig. 45). Soklen fortsatte under portalen.³¹ Norddøren stod tilmuret frem til 1939 (jf. fig. 8i). Den havde glatte kvadre langs siderne, og dens øvre del var forstyrret af et senere vindue. En romansk vinduesoverligger udgjorde en del af tilmuringen.³³

Indre. Koret er 1939 overhvælvet, mens skibet står med fladt loft. *Korbuen* er omdannet 1939,

før udgjordes den af en uregelmæssig bue, der hvilede på et affaset kragbånd (jf. fig. 19). Den var formodentlig gjort både bredere og højere.³⁴ Fra den oprindelige korbue stammer sandsynligvis en granitkragsten (fig. 67), der nu sidder sydvendt og overkalket i våbenhusets sydøstre nedre hjørne. Den måler 25×135 cm og er udsmykket med syv ovale fordybninger, i hver ende suppleret af en hulkel.³⁵

Gavltrekannten mellem kor og skib står i rå granit udbedret med tegl, skibets muligvis yngre vestlige gavltrekannten står i rå granit (jf. ndf.), mens korets østre står i teglsten fra 1939. Set fra koret er gavltrekannten mod vest suppleret med en spidsbuet halvtstensblending i teglsten af munkestensformat, 8×14×26–27 cm; den er formodentlig opført i forbindelse med opsætning af nyt tagværk o. 1410 (jf. s. 2567). Adgangsvejen mellem tagrummene over kor og skib skulle 1890 udvides opad, så eftersynet kunne komme igennem.¹⁶

Senmiddelalderlige tilføjelser og ændringer. Kirken har gennemgået en række istandsættelser, inden først tårnet og formodentlig derefter våbenhuset blev tilføjet.

En større istandsættelse må have fundet sted o. 1410, da korets tagværk blev udskiftet. Vestenden af skibet i ca. 4 m's længde har formodentlig o. 1480 gennemgået en grundig ombygning, hvorved murværket har været genopmuret og nyt tagværk sat op. Ikke meget af dette murværk er bevaret. Sydmuren blev kraftigt ombygget i forbindelse med etablering og ombygning af våbenhuset, og nordmuren blev fjernet 1939. Vestmuren blev gennembrudt, da tårnet kom til, men gavltrekannten står i rå granit. Inden nedrivningen viste skellet mellem skib og reparation sig på nordsiden som kraftige bevægelser i murværket (fig. 8i, 14, 65), og under nedrivningen som forskel i murteknik (fig. 15). Tagværket over reparationen består af fire fag, der dendrokronologisk kan dateres til o. 1480 (jf. s. 2567). Tagværket adskiller sig fra skibets ved kun et have et hanebånd (fig. 16), ved at være lavet af træ med færre årringe og ved at være nogle få år ældre.³⁶ En udskiftning af skibets øvrige tagværk fandt sted o. 1490 (jf. s. 2567).

Det tre stokværk høje *tårn*, der står med blytækket pyramidetag, er jævnbredt med skibet; den øst-vestlige længde udgør tre femtedele af

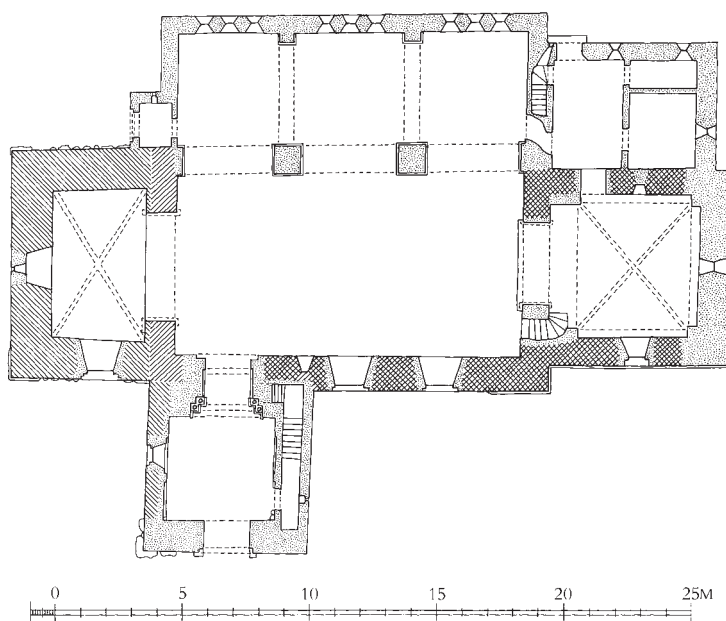

Fig. 5. Grundplan 1:300. Målt af K. Kristiansen 1987, suppleret af Jakob Kieffer-Olsen og tegnet af Anders C. Christensen 2017. Signaturforklaring s. 9. – *Ground plan. Key on p. 17.*

Fig. 6-7. Tilmurede vinduer (s. 2558). 6. I korets nordvæg. Foto Arnold Mikkelsen 2016. 7. I skibets sydvæg. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Bricked-up windows. 6. In the north wall of the chancel. 7. In the south wall of the nave.*

bredden. Murene er af kvadre og tegl i munkeskitte og er rejst dels over en syld af kampesten, dels i vest over udrykkede sokkelsten;³¹ østmuren hviler på skibets gavltrekan. På vest-, syd- og nordfacaderne ses en del overkalkede murankre, i vest desuden »A 1732« af sort jern.³⁷

Det høje, smalle tårnrums gulv er hævet 55 cm over kirkens. Det udgør loftet over en nu utilgængelig tøndehvælvet krypt fra o. 1750 indrettet af kirkejeren Jens Risom (jf. s. 2606).³⁸ Rummet åbner sig mod skibet ved en spidsbuet arkade, der hviler på halvrunde kragbånd. Det dækkes af et krydshvælv med halvstensribber, der har vederlag i væggene. I vest sidder et større, rundbuet, let smiget vindue, der er tilmuret i facaden på nær en glug; inden tilmuringen sad der en firkantet vinduesramme i en fladbuet fals. I syd er der siden

1939 et spidsbuet, falset vindue, som udvendig sidder i en blanding med dobbeltbue. I klokkestokværket ses to fladbuede, falsede glamhuller mod hvert verdenshjørne. Indvendig står væggene nederst i rå granit med få indslag af kvadre og tegl til et par meter over hvælvet toppunkt. De anvendte teglsten måler 8×13×29 cm og er muret i munkeskitte med skarprykkede fuger.

Det sydøstre hjørne var 1618 revnet og skulle repareres med fire murankre.³⁹ Ved en hovedreparation 1680 var den søndre side næsten nedfalden, og den vestre gavlfalden.⁴⁰ Det daværende tårnsadeltag blev ved en istandsættelse 1724 af kirkejeren Jens Risom erstattet med et pyramidetag.⁴¹ En vindfløj med initialerne »HJLR« og »MPDA« (kirkejerne hr. Jens Lauritzen Risom og Maren Pedersdatter Ahrensberg) samt årstallet

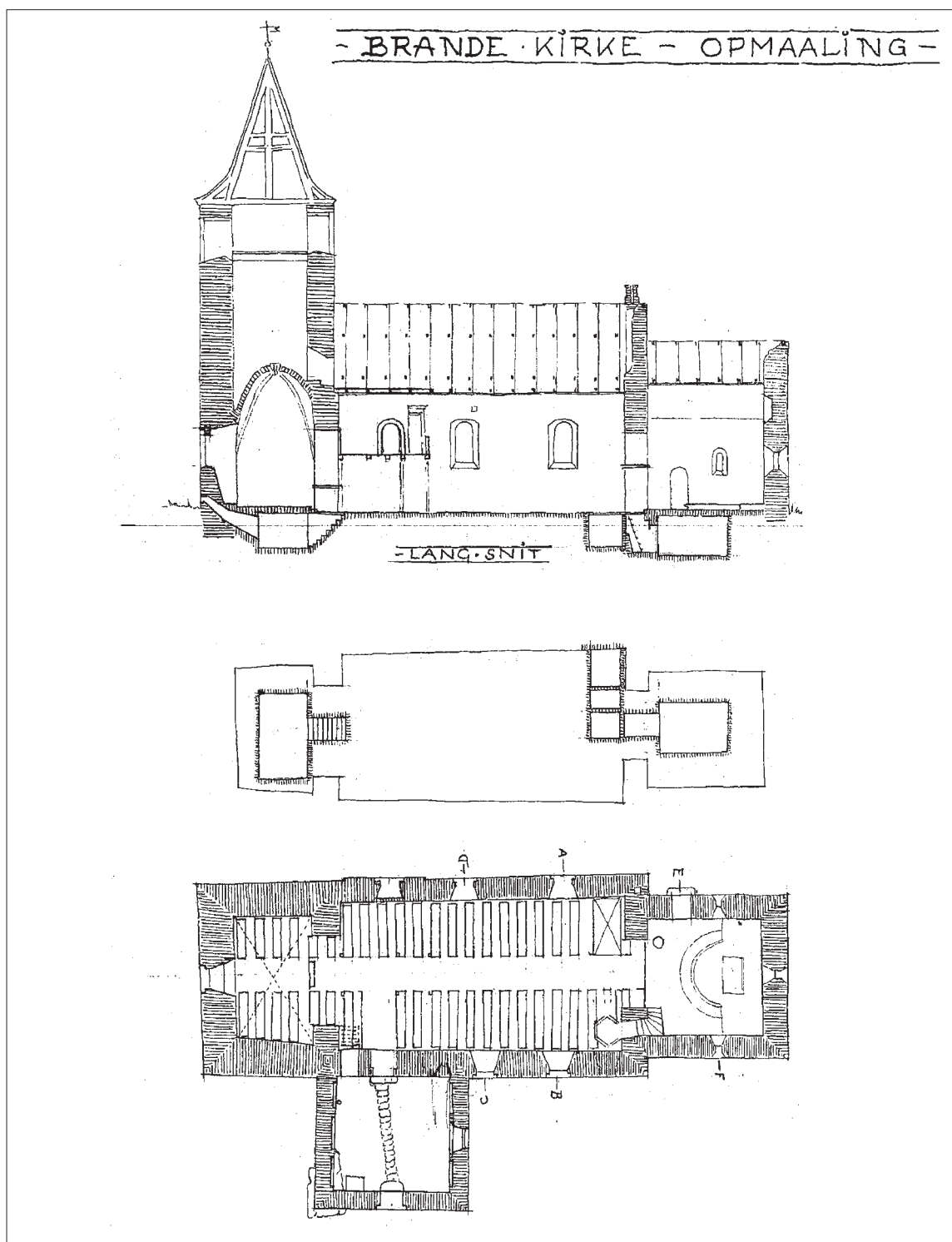

Fig. 8a-c. Arkitekt H. Lønborg-Jensens opmålinger af Brande Kirke før restaureringen 1939. 1:300. a. Længdesnit set mod nord. b. Plan af gravkrypter og varmekælder. c. Grundplan. – Architect H. Lønborg-Jensen's scale drawings of Brande Church before the restoration of 1939. a. Longitudinal section looking north. b. Plan of crypts. c. Ground plan.

Fig. 8d-h. Arkitekt H. Lønborg-Jensens opmålinger af Brande Kirke for restaureringen 1939, 1:300. d-f. Tværssnit (jf. fig. 8c). g. Opstalt af østfacade. h. Opstalt af vestfacade. — Architect H. Lønborg-Jensen's scale drawings of Brande Church before the restoration of 1939. d-f. Cross sections (cf. fig. 8c). g. East facade. h. West facade.

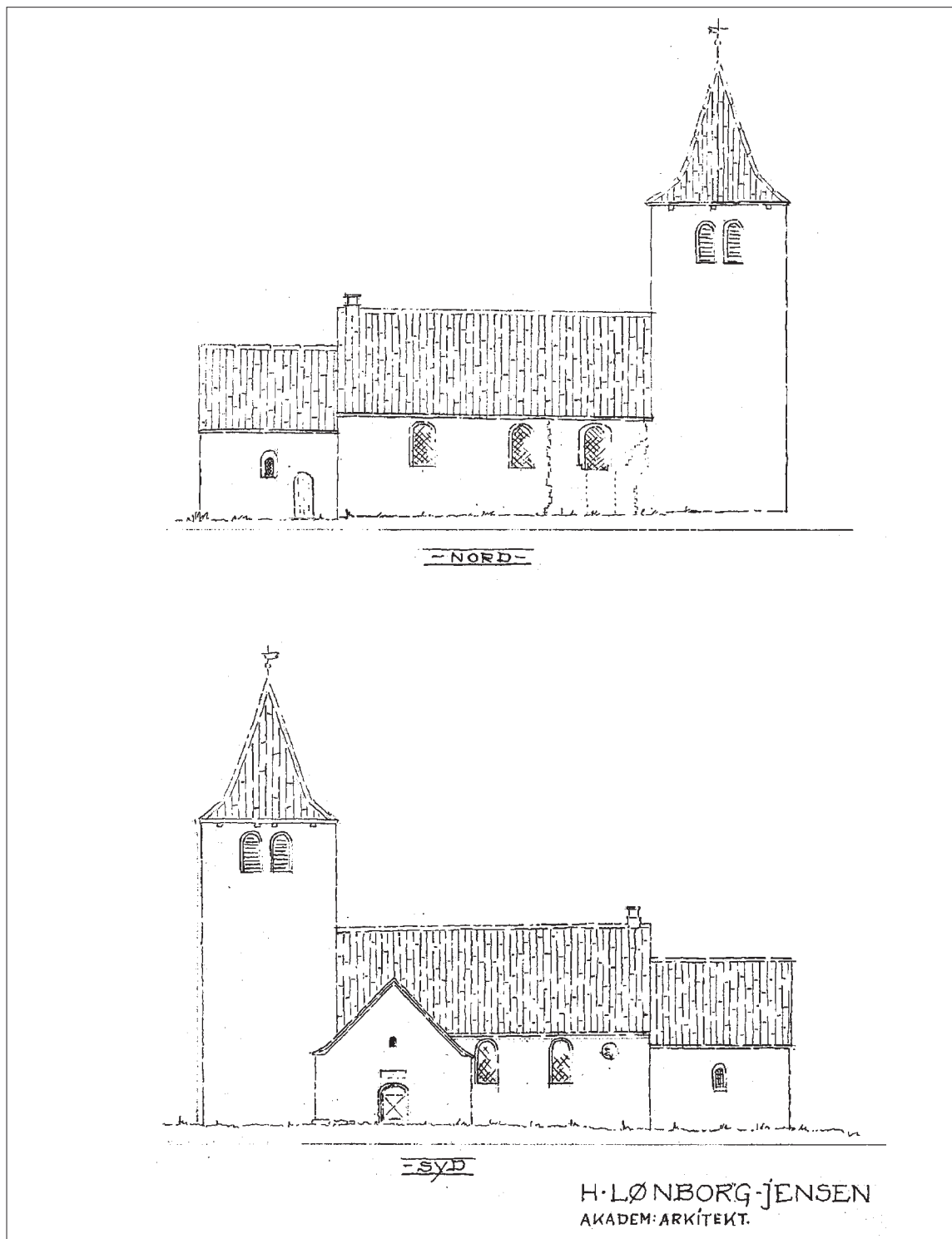

Fig. 8i-j. Arkitekt H. Lønborg-Jensens opmålinger af Brande Kirke før restaureringen 1939. 1:300. i. Opstalt af nordfacade. j. Opstalt af sydfacade. — Architect H. Lønborg-Jensen's scale drawings of Brande Church before the restoration of 1939. i. North facade. j. South facade.

Fig. 9. Våbenhus og tårn set fra syd (s. 2559, 2564). Foto Arnold Mikkelsen 2016. –
Porch and tower seen from the south.

»1724« placeredes på tårnet (jf. s. 2569).⁴² Som nævnt indrettede han under tårnet en krypt som begravelsessted for sig og sin familie. En adgang til krypten blev etableret 1926, da der fandtes ti kister (jf. s. 2606), og lukket igen 1939.⁴³

Det blytækkede *våbenhus* ved skibets sydside står i hvidkalkede teglsten over et til to skifter kvadre hvilende på et fundament af rå granit. I vest ses et fladbuget, falset vindue og i øst en glug. I syd sidder der siden 1939 en bred, falset dør, hvorover ses en på kragbånd hvilende granit-tympanon med cirkelkors og alfa og omega (fig.

9). Dørens murstensvanger hviler på granitbaser med skråkant. Et trapperum langs østvæggen giver adgang til kirkens tagrum. En sekundært placeret kragsten er omtalt ovenfor (s. 2559).

Før en kraftig ombygning 1939 blev våbenhuset 1890 betegnet som bygget af 'store, røde mursten, dog ej i munkeskifte' (jf. fig. 67) med enkelte kvadre og nogle store, rå granitsten.³¹ Det stod hvidkalket og blytækket og havde et firkan-tet vindue i øst og en fladbuget dør i syd med en glug over (jf. fig. 10). Indvendig havde det tre blændinger i øst og vest. Fra våbenhuset førte en

†trappe gennem skibets sydmur op til (†)pulpituret (jf. s. 2592).⁴⁴ 1615 udskiftedes tegltaget over våbenhusets vestre del med bly.³⁹ En ny trappe til kirkeloftet blev indsat 1700, våbenhuset havde tillige et rum til materialer.⁴⁵ Ved en istandsættelse 1839 blev den øverste del ombygget, og det fik nyt tag og tagværk.⁴⁶

Kirkens seks sandsynligvis senmiddelalderlige, rundbuede og falsede *†vinduer* blev alle forandret senest 1939. To sad i skibets sydside, tre med uregelmæssig afstand i nordsiden (jf. fig. 8i, 14–15) samt et i korets sydside; det sidste var før 1938 romaniseret som et mindre rundbuet, smiget vindue (jf. fig. 10).

Tilføjelser, vedligeholdelse og istandsættelse. En adgangsvej til prædikestolen er brudt gennem triumfmuren efter reformationen. En nu utilgængelig tøndehvælv *krypt* – 2,4×3,46 m, 1,8 m høj – under koret stammer sandsynligvis fra 1689 og tilhørte ejerne af Brandholm (jf. fig. 8b og s.

2602).⁴⁷ Ved et syn 1667 var skibets sydmur ved våbenhuset brøstfældig, ligeså den østre ende af kirken, og på skibets nordøstlige hjørne var nogle sten skredet ud.⁴⁸

Efter at sognepræsten Jens Risom var blevet kirkeejer, lod han som nævnt 1724 tårnet sætte i stand med nyt spir. Selve kirken blev 1730–32 istandsat og forsynet med *†tøndehvælv*ede trælofter, skibets loft angiveligt dekoreret med stjernebilleder og båret af fire hjørneplacerede englefigurer, og et (†)pulpitur (jf. s. 2592).⁴⁹ Korets østgavl fik samtidig over altertavlen et nyt *†vindue*, som 1890 blev beskrevet som et 'firkantet trævindue, der sidder under en halvrund bue'.¹⁶ En større istandsættelse fandt sted 1837–44, hvor blandt andet skibets loft blev fornyet (jf. fig. 19).⁴⁶

Loftet over skibet blev 1903 udskiftet med et fladt bræddeloft, der placeredes lidt under tagværkets nederste hanebånd, hvorved væggene blev forhøjet med ca. 1,2 m (jf. fig. 8d-e).⁵⁰ En

Fig. 10. Kirken set fra sydøst. Foto Hugo Matthiessen 1938. – *The church seen from the south east.*

dekorativt med vekselvis rosetter og liljer i blå og rød blev påmalet det øverste af væggene (maler Thorvald Madsen, Brande), jf. fig. 30, og en mindre del kan i dag ses på skibets overvæg, idet man 1939 sænkede loftet. Korets loft blev fornyet 1905.¹⁶ En 'nøddør' blev 1890 besluttet brudt gennem korets nordvæg; den giver i dag adgang til sakristiet.¹⁶

Kirken har fået en række romaniserende tilføjelser ved den store istandsættelse 1939 (arkitekt Harald Lønborg-Jensen, København).⁵¹ Et sakristi med underliggende varmekælder ligger nord for koret og er opdelt i toilet, køkken og vente-

rum. Et stort nordre sideskib er udformet som tre kapeller, og en baggang tilføjet i vest. Våbenhuset blev ombygget og en imponerende, kvaderbygget to-søjleportal med tympanon af billedhugger Mathilius Schack indsat i syddøren (fig. 11).

Tympanonet har i lavt forsænket relief en fremstilling af *Majestas Domini*, den velsignende Kristus med Livets Bog indsat i en mandorla og omgivet af to engle. Forbilledet er fra Vestervig Kirke (*DK Tisted* 618, 621 fig. 8). De glatte søjler bæres af og hviler på terningkapitæler og -baser, de første dekoreret med hjørneknopper og geometriske figurer.

Fig. 11. Kirkens sydportal fra 1939 (s. 2566). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *The south door of the church from 1939.*

Fig. 12. Sakristi og sideskibe under opførelse, set fra nordøst (s. 2566). Foto Brande Arkiv. – *Sacristy and side aisles during construction, seen from the north east.*

Koret er ved istandsættelsen 1939 forsynet med et halvtens krydshvælv hvilende på piller og enstens skjoldbuer, og korbuen udvidet og udstyret med et kvaderstensstik (fig. 18). Desuden blev vinduerne ommuret, loftet over skibet som nævnt sænket, der blev installeret nyt varmeanlæg, ny elektrisk installation, lagt nye gulve, og kirken istandsattes indvendig.¹¹

De eksisterende *vinduer* stammer i deres nuværende udseende fra istandsættelsen 1939. I sideskibets nordmur, i sakristiets nord- og østmure og i korets østmur sidder således 13 rundbuede, smigede vinduer. To let spidsbuede og falsede vinduer er indsat i skibets sydside og et tilsvarende i korets sydmur. Ud for prædikestolen har der siddet et $\dagger$ vindue, der 1862 blev beskrevet som ovalt.³⁹ 1887 besluttedes det at fjerne vinduet, men det eller et tilsvarende sad frem til 1939 (jf. fig. 10).⁵² I korets østgavl blev der 1732 placeret et vindue, der blev blændet 1899 og fjernet 1939 (s. 2565).⁵³

Tagværkerne er bortset fra tårnets af hanebåndstypen.⁵⁴ Ældre egetømmer er bevaret i stort omfang i kor og skib, mens øvrigt anvendt tømmer er af fyr. Korets tagværk er støttet af krydsbånd, der nok er indsat i forbindelse med etableringen af hvælvet 1939. Tagværket over skibet står med

to sæt nyere spærstivere, der har afløst et ældre. Skibet har haft to sæt hanebånd undtagen over de fire vestligste fag, der har stået med ét. Et nyt sæt hanebånd af fyr er tilføjet i skibet. Tagværkerne er stort set unummererede.

Ud fra de dendrokronologiske undersøgelser (jf. ndf.) kan korets tagværk dateres til o. 1410, hvor det oprindelige tagværk må være udskiftet. En tilsvarende udskiftning er sket over skibet o. 1490, dog er tagværket over skibets vestende omkring 10 år ældre, o. 1480.

Fig. 13. Koret under istandsættelse set fra sydøst 1939 (s. 2567). Foto Brande Arkiv. – *The chancel during repairs.*

Fig. 14. Kirken set fra nord 1939. Foto Brande Arkiv. – *The church seen from the north, 1939.*

Dendrokronologiske undersøgelser. 2017 er der fra kirkens tagværker udtaget 16 boreprøver, hvoraf de 15 er dateret. Fra koret passer fire ud af fem prøver med et fældningsår o. 1410, den femte prøve kunne ikke dateres. Fra skibets østlige tagværk kunne alle seks prøver bestemmes til at stamme fra træ, der må være fældet o. 1490

– mellem o. 1484 og o. 1496. Fem prøver blev taget fra skibets fire vestligste fag, og de stammer fra træ, hvis fældningsår primært ligger o. 1480 – mellem o. 1479 og o. 1482.⁵⁵

Tagene har og har så længe vides haft en tækning af bly bortset fra, at våbenhusets vestre tagflade var tegltækket til 1615.³⁹ Tag og tagværker

Fig. 15. Kirkens nordmur set fra nordøst 1939 (s. 2566). Foto Brande Arkiv. – *The north wall of the church seen from the north east, 1939.*

blev senest istandsat 2003 (arkitekt Hans Vinther, Brædstrup).⁵⁶

Gulvene i kor, skib, sideskib og våbenhus består af sildebenslagte røde tegl. Gulvet i koret er hævet et trin over skibets. Tårnrummet er tæppebelagt, og forskellig gulvbelægning er anvendt i sakristiets tre rum. I koret og skibets midtergang lå der træ til 1907, da det udskiftedes med linoleum på cement.⁵⁷ Der var 1700 og 1862 hovedsagelig anvendt sten.⁵⁸

Løft. Siden 1939 er der som nævnt hvælv over kor og tårnrum, mens de øvrige kirkerum har flade, bejsede bræddeløfter. 1732 lod kirkeejeren sognepræst Jens Risom *†*trætøndehvælvinger indbygge i kor og skib. Skibets blev nedtaget 1903 og erstattet af fladt loft, mens korets blev fornyet 1905 (jf. s. 2566).¹⁶ Før 1732 stod skibet med fladt bræddeloft, mens korets loft var forsynet med et »Ruder punct verch« (et ruderformet pynteværk).⁴⁵

Opvarmning. Kirken opvarmes siden 1962 af et *fjernvarmeanlæg*, der forsynes fra Brande Fjern-

Fig. 16. Skibets nordre spær set fra vest (s. 2567). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *North rafter of nave seen from the west.*

Fig. 17. Tårnets vindfløj fra 1920 (s. 2569) i Brande Museum. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Weather vane of tower from 1920 in Brande Museum.*

varmecentral. El-gulvvarme blev 1984 installeret foran alteret (arkitektfirmaet Domo, Brande).⁵⁶ Fjernvarmen erstattede et *†dampvarmeanlæg* med en oliefyret kedel, der 1939 placeredes i kælderen under sakristiet.¹¹ Indtil da blev kirken opvarmet af et *†koloriferanlæg* installeret 1905, der muligvis erstattede den *†kakkelovn*, som man 1891 besluttede at opsætte i skibets nordøstre hjørne. Den tilhørende skorsten blev repareret 1953 og endeligt nedtaget 1984.¹⁶ *Elektrisk lys* blev installeret 1915.⁵⁹

Vindfløje. På tårnets spir sidder en vindfløj bestående af en kugle, en kobberfane og et kors. Fanen rummer som nævnt initialerne »HJLR« og »MPDA« samt årstallet »1724« og er en kopi af den af kirkeejerne Hr. Jens Lauritzen Risom og Maren Pedersdatter Ahrensberg dette år opsatte. Vindfløjen knækkede en stormvejrdsdag i november 1920 og måtte efterfølgende istandsættes og fornyes, inden den blev genopsat 26. februar 1921.¹⁶ Fløjen blev senest fornyet 1963.

En **vindfløj*, der i dag befinder sig i Brande Museum (fig. 17), er den efter stormen 1920 opsatte.⁶⁰

*†*Løfts- og vægmalerier, jf. s. 2565–66.

Fig. 18. Indre set mod øst. Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Interior looking east.*

INVENTAR

Oversigt. Som ældste inventarstykke må regnes en romansk døbefont, af hvilken i det mindste foden er bevaret. En alterbordsforside med originale malerier er dateret 1624, og prædikestolen fra o. 1600 er skænket af Dorte Daa og Ove Juel til Kjeldgård (Viborg Amt). Altertavlen, fra o. 1635, er et ikke mindre smukt arbejde, der må tilskrives Peder Jensen Kolding. Dele af stoleværk med årstal 1604 er bevaret med hertil hørende gavle fra to herskabsstole for Brandholm, hvorpå navnene Hans Lange og Karen Clausdatter.

Et nederlandsk dåbsfad er fra o. 1625, og altersølvet fra o. 1750 skyldes Knud Rasmussen Brandt i Horsens. En oblatæske er leveret 1862 af Hans Peter Severin Ingerslev i Vejle.

Fra en større restaurering 1730 ved sognepræst og kirkeejers Jens Risom⁶¹ stammer dele af en kombineret *(†)skrifte, præste- og degnestol med interessante *emblemalerier, der er kommet til Museet på Koldinghus. Her findes også *malerier af samme art fra et samtidigt *(†)pulpitur og dertil hørende usædvanlige *billeder af Jens Risom og hans hustru knælende for Kristus.

En anden velynder for kirken, Christen Sørensen Langballe, har 1732/33 skænket to store folkelige

*malerier af Himmeriges lyksaligheder og helvede, af hvilke det første har været ophængt højt over korbuen sammen med en serie små alabastfigurer (italienske?) forestillende Kristus som Verdens Frelser og 15 apostle. Mens billedet af Himmerige er i Brande Museum, er dets pendant i Museet på Koldinghus, og de små figurer er opsat i en montre ved sideskibets nordvæg.

Til arbejderne 1730 og 1732/33 må også henregnes en for sin tid sjælden krucifiksgruppe, der er ophængt på tilbygningens østvæg, men som oprindeligt havde sin plads i korbuen. Fra et 1749 bygget torgel stammer en af facadens *vinger, der har et charmerende maleri af kong David med harpen, som opbevares i Museet på Koldinghus. Genstandene i dette museum er afgivet 1928 og 1939 (inv.nr. 7794-99), mens Brande Museums er erhvervet til forskellig tid.⁶²

Farvesætning og restaureringer. Interiøret rummer fine malerier fra renæssancetiden på alterbord og altertavle, den sidste også et maleri fra 1730. Det eneste inventarstykke i rummet, der står med oprindelig staffering, er krucifiksgruppen. På inventaret i øvrigt findes broget bemaling, der skyldes restaureringer ved J. Magnus-Petersen 1899 og Harald Munk 1939. Alle *malerier i museer står uovermalede.

Hovedmøblerne vidner om bekostning i flere omgange i Christian IV's tid. Jens Risoms *restaurering 1730*

Fig. 19. Interiør set mod øst før 1899. Foto i Nationalmuseet. – *Interior looking east before 1899.*

moderniserede hele interiøret med maling og forgyldning af hovedmøblerne og det nævnte emblemaleri. Kort efter, 1732/33, fik menigheden et nyt fokus i skikkelse af *Himmerigsbilledet over korbuen, hvortil som nævnt hørte et *maleri af helvede, der hang på skibets nordvæg. 1749 bekostede Jens Risom også noget så avanceret som det nævnte Torgel. 1815 var taget så dårligt, »at selv orgelværket og prædikestolen måtte lide derunder.⁶³

Herefter bibeholdt indretningen stort set sin fremtræden indtil restaureringen 1899. Ældre fotografier (fig. 19) viser et fortættet rum med krucifiksgruppen i korbuen, et komplet stoleværk fra 1604 og alt inventar præget af overmaling med egetræsfarve. Med restaureringen 1939 har inventaret stort set fået sit nuværende udseende. Mindre istandsættelser ved Georg N. Kristiansen 1965 og E. B. Rosing Holm 1989 var hovedsagelig af konserverende art.

Alterbordet er muret 1939, 190×85 cm, 107 cm højt. Et †alterbord »af sten opmuret« nævnes 1700.⁶⁴

En *alterbordsforside* (fig. 69, jf. fig. 20) af fyr fra 1624 har værdifulde, oprindelige malerier. Den har tre arkadefelter, det midterste kantet af kannelerede toskanske halvsøjler, mens de ydre afsluttes ved siderne af fyldingslisener. Arkaderne udgøres af kannelerede pilastre med profilkapitæl og -base, og bueslagene ledsages af en tungebort. Øverst løber en ganske smal frise.

Malerierne viser Kristus som Verdens Frelser med de fire evangelister. Kristus i midten er malet som hoftefigur med antydet stråleglans på en grå baggrund. Han ser lidt til siden, løfter høj-

re hånd velsignende og holder imod skødet et vældigt korsæble. På glorien er med sorte versaler anført »Salvator Mundi« (Verdens Frelser), og på korsæblets tværbånd læses årstallet »1624«. De langt mindre evangelister har gul baggrund og indrammes af skyer. De er vist som siddende knæstykker helt eller delvist fra siden, skrivende og med deres navne over sig i sorte versaler. I nord ses foroven »S. Matthevs«, hvis engel holder bogen, »S. Marcvs«, med vinget løve, i syd »S. Lvcas« og »S. Iohannes«. Malerierne er udført i tempera på tynd kridtgrund, og panelets rammeværk står med farver, der ved en istandsættelse 1965 er afpasset helheden.

Malerierne svarer næsten til dem, der ses på en alterbordsforside i Thyregod (s. 2504), der er dateret 1615, og de må skyldes samme maler. Det indebærer dog ikke, at evangelisternes stillinger og fagter slavisk er de samme.

Forsiden havde længe været dækket af alterklæder (jf. fig. 41), da Magnus-Petersen 1899 fandt den 'i høj grad mishandlet'. En del af træværket manglede, og flere dele henlå løse. Han anså forsiden for ringere udført end altertavlen og lod det stå åbent, om den skulle restaureres. Det skete først 1965, da Georg N. Kristiansen restituerede træværket og fjernede et lag fernis fra malerierne, som han i det hele fandt meget velbevarede.⁶⁵

†*Alterklæder*. 1683 havde kirken dels et gammelt lærredsalterklæde, dels en 'forklædning' af gammelt fløj. ⁴⁰ 1770 omtales »ornamenterne«, der ved Risoms død var i god stand, men som nu var meget forringede, alterklædet vansiret og med huller.⁶⁶ 1815 var klædet ikke 'anstændigt', da det længe ikke var vasket.⁶⁷ 1862 havde alterklædet guld kors og -kant. Det var temmelig nyt, men dog lidt falmet.¹⁶ 1866 anskaffedes nyt klæde af rødt fløj med påsyet kors af guldbrokade (jf. fig. 41).⁶⁸

Altertavle (fig. 20), o. 1635, et smukt arbejde tilskrevet Peder Jensen Kolding, der virkede fra 1646 i Horsens. Tavlen opbygning og formsprog er endnu helt renæssancens. Den er arkitektonisk med tredelt storstykke over lavt postament, todelt topstykke og en topgavl, der bærer en frifigur af den opstandne Kristus fra 1730. Storstykkets felter kantes af en æggestav og flankeres af joniske

hermer i form af stående evangelister med deres bøger og symbolvæsener ved fødderne. Navnene er skåret med reliefversaler på figurernes postamenter. Fra nord: »S. Mathævs«, hvis engel rækker ham blækhuset, »S. Marcvs«, »S. Lvcas« (fig. 22) med hovedklæde og »S. Iohannis« (fig. 22), der synes henført i sine visioner.

De inderste evangelister står over postamentets fremspring, der prydes af et englehoved, mens de ydre afsluttes nedadtil af hængekonsoller med englehoved. Postamentet kantes af vinger, der som tavlen øvrige udgøres af rulleværk – storstykket med bedende engle (fig. 24), topstykket med kvindehoveder. Frisen rummer bølgeranker og brydes af bøjler med hjelmklædte kvindehoveder.

Storgesimsen bærer yderst frifigurer af dyderne Troen (i nord) og Retfærdigheden, som flankerer det brede topstykke.⁶⁹ Det rummer to perspektiviske muslingenicher, hvori man ser yderligere to dyder, Håbet (i nord) og Kærligheden. De kantes af tre joniske karyatider, og ovenover hæver topgavlen sig i form af en kartouche med brystbillede af Kristus som Verdens Frelser (fig. 23) og den nævnte kronende Kristusfigur.

Mens træværkets brogede bemaling er fra 1899 med opmaling fra 1939, er to af malerierne oprindelige, idet det tredje, i nord, stammer fra istandsættelsen 1730. Storfeltets originale maleri, fremdraget 1899, viser Nadveren (fig. 21) efter gængs forlæg. Jesus sidder midt bag det tværsatte bord og gør en talende gestus med begge hænder, mens Johannes har lagt hovedet i hans skød. To nært siddende apostle samler lyttende hænderne, mens de fleste øvrige danner samtalende grupper ved bordenderne. Judas sidder foran bordet og fikserer beskueren, mens baggrunden dannes af et hængedraperi og et kig ind i en antik søjlehal.

Samtidig med tavlen er også det søndre maleri (fig. 22), der viser Opstandelsen efter maleri af Joseph Heintz gennem stik af Lucas Kilian 1606. Jesus løfter sig over sarkofagens låg i en dramatisk

Fig. 20. Altertavle, o. 1635, tilskrevet Peder Jensen Kolding (s. 2572). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Altarpiece*, c. 1635, attributed to Peder Jensen Kolding.

Fig. 21. Nadveren, maleri i altertavlens storfelt (s. 2572). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *The Last Supper, painting in the large panel of the altarpiece.*

bevægelse, mens han med højre hånd peger imod det høje; i den venstre holder han en blafrende korsfane. Omring sarkofagen ligger lamslåede romerske soldater, den ene ses dog halvt stående, idet han løfter skjoldet afværgende.

Det nordre maleri, Jesus på korset, er som nævnt fra 1730. Jesus hænger i skrånende arme med overlagte fødder og blikket vendt imod det høje. Ved hans fødder knæler Maria Magdalene med det bøjede hoved lagt i hånden af sorg. Bag-

grunden er en dunkel himmel, der dog lyser op bag Jesus og åbner sig for fire englehoveder.

Til Nadvermaleriet slutter sig i postamentet et citat fra 1 Kor. 10,27, der også læstes 1862.¹⁶

Fig. 22. Altertavle, o. 1635, udsnit med maleri af Opstandelsen og hermer fremstillende Lukas og Johannes (s. 2572). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Altarpiece, c. 1635, detail with painting of the Resurrection and herms of Luke and John.*

Fig. 23. Altertavle o. 1635, udsnit af topgavl med og Kristus som Verdens Frelser (s. 2572). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – Altarpiece, c. 1635, detail of top with Christ as Redeemer of the World.

Den ualmindelig fint komponerede og velskårne altertavle slutter sig til Peder Jensen Koldings tidlige arbejder såsom altertavlen i Falling Kirke fra 1635–40, altertavle og prædikestol i Gosmer Kirke, begge fra 1637 (*DK Århus* 2724, 2765, 2772) og altertavlen i Janderup fra 1648, der er signeret (*DK Tisted* 453).⁷⁰ Tilknytningen gælder ikke så meget tavlens opbygning og ikonografi som skæringens karakter og kvalitet. Men man genkender f.eks. evangelisterne og vingerne bedende engle andre steder i billedhuggerens produktion.⁷¹ Hvis tavlen i Brande skyldes Peder Jensen Kolding, er den det eneste af hans værker, der er blottet for nye barokke træk, og som derfor bør være usædvanlig tidligt. En datering o. 1635 må være sandsynlig, idet den dog også kan være udført tidligere. I så fald vil Peder Jensen Koldings

virke og biografi kunne udvides bagud i forhold til den hidtidige kunsthistoriske forskning.⁷²

I forbindelse med Jens Risoms forskønnelse af kirkens indre 1730 blev også altertavlen 'opstaf-feret' med maling.⁷³ 1851 var kirkesynet utilfreds med malerierne og ønskede i stedet i nord fremstillinger af Jesu Fødsel eller Korsfæstelse. Det blev åbenbart ikke taget til følge 1854, da tavlen blev malet af smeden Jens Kjeldsen.⁶⁸

1899 'reparerede' professor J. Magnus-Petersen altertavlen. Han fandt figurerne udskåret med sjælden smag og dygtighed. Både det forefundne midterste og det nordre maleri anså han for yngre end tavlen. Man aner da også på et fotografi fra før hans arbejder nadverbilledet i en overmalet skikkelse (jf. fig. 41); men han ses at have fået det meste oprindelige frem.⁷⁴ Højt oppe på

Fig. 24. Altertavle o. 1635, udsnit af vinge med bedende engel (s. 2572). Foto Arnold Mikkelsen 2016.
 – Altarpiece, c. 1635, detail of wing with praying angel.

tavlen iagttog han under en tynd overmaling ‘oprindelige farver’, som han dog ikke fandt tilstrækkelige til at genskabe. Magnus-Petersen foretog derfor en nymaling med det formål at skabe en harmonisk helhed; 1939 fik den delvis opmaling af Harald Munk.

1971 konstaterede Mogens Larsen, at tavlen faktisk havde bevaret det meste af sin oprindelige bemaling, dog skadet ved afætsning 1899. Den havde haft en lys og varm hudfarve, og i øvrigt var der brugt cinnoberrødt, grønt, hvidt, brunt og forgyldning. Yderligere to farvelag konstateredes, det ene utvivlsomt fra 1730. Ved en følgende istandsættelse 1989 konstaterede E. B. Rosing Holm yderligere rester af tavlens første bemaling,⁷⁵ men valgte at bibeholde og let udbedre farverne fra 1899 og 1939, der endnu ses.

Altersølv (fig. 25), o. 1750, udført af Knud Rasmussen Brandt, Horsens (virksom 1737–78).⁷⁶ *Kalken*, 20 cm høj, har sekstunget fod med et lille støbt og graveret krucifiks, cylinderskaft, linseformet knop og et stejlt bæger. Under bunden ses guldsmedens stempel (*Bøje* nr. 6147). *Dysken*, tværmål 12 cm, er glat med cirkelkors på fanen. På undersiden samme stempel samt sikkerhedsgraving. †*Altersølv*. 1676 havde kirken en forgyldt kalk og disk,⁴⁰ og 1864 leverede guldsmed Ingerslev kirken ‘et bæger med tilhørende tallerken’ (jf. *oblatæske*).

En *oblatæske* (jf. fig. 25) fra 1862 skyldes Hans Peter Severin Ingerslev i Vejle.⁷⁷ Æsken er oval, 12×8,5 cm, 4,5 cm høj med let hvælvet låg. På undersiden guldsmedens stempel (*Bøje* nr. 6421) samt Vejles bymærke og sikkerhedsgraving.

Fig. 25. Altersølv, 1750, udført af Knud Rasmussen Brandt, Horsens (s. 2577). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Altar plate, 1750, made by Knud Rasmussen Brandt, Horsens.*

Alterkander. 1) 1866, af sort porcelæn med guld-kors. Den skulle ved indkøbet være magen til 'den nuværende'.¹⁶ Ude af brug. 2) 1956, i samme arbejde som oblatskålen (jf. ndf.) og med samme indskrift og stempler. Under bunden er anført »Ottilie og P. M. Knudsen af Langkær«.

En oblatskål af sølv fra 1956 har på siden grave-ret »Brande Kirke 5. Maj 1956«. Stemplet »Cohr« og »Sterling Denmark«.

Et *†sygesæt* blev anskaffet 1863.¹⁶

Alterstagerne er nyere, 58 cm høje, udført i barokform fra o. 1650-1700. En *syvstage* har på fo-den indskriften: »Til Brande Kirke 4. oktober 1946. R. og J. Søndergaard«.

†Bøger. Inventariet 1676 anfører en Christian IV's bibel og en ligeledes ny alterbog.⁴⁰

En *★messeha gel* fra o. 1900 er af rødt fløj l med rygkors og kantning af guldagramaner. I Brande Museum. 1862 fandtes en temmelig ny *†messeha gel*.¹⁶

Altersranken fra 1939 er femsidet fremsprin-gende med fløje ud til sidevæggene. Den er ud-

Fig. 26. Fontefod af granit, romansk, fra kirkens oprin-delige font. Nu benyttet med en kumme fra 1939 (s. 2579). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Base of granite, Romanesque, from the church's original font. Now used with a basin from 1929.*

ført af smedjærn og kronet af en gennembrudt ornamentfrise og små messingspir. Af en ældre (†)alterskranke fra 1700-tallet, måske fra 1730, er bevaret tre lige stykker, vel næsten den hele, med udsavede balustre, der har hjerte- og rudeformede gennembrydninger.⁷⁸ Delvis oprindelig bemaling i rødt. I Brande Museum. Skranken ses på ældre fotografier (jf. fig. 41).

Døbefonte. 1) Af granit sammensat af dele fra forskellig tid, 82 cm høj. Foden er romansk (fig. 26), kummen udført 1939 af billedhugger Mathilius Schack Elo, København (jf. sydportal); den fremtræder glat med tre vulster. Den gamle fod udgøres af en flad (nedsænket?) søjlebase uden hjørneknopper, hvis skjoldfelter markeres af en dobbeltkontur, hvori er indhugget en lodret linje. Ved overgangen til kummen løber en kraftig rebstav. I skibets nordøsthjørne.

Foden havde før 1939 en *kumme*, der angiveligt er identisk med den, der tilhører font nr. 2, hvis indskrift vil vide, at kirken indtil 1939 havde denne fontekumme og altid havde haft den (jf. ndf.). Dette rimer dårligt med synsprotokollens oplysning, at fonten 1921 var 'sammensat af kalkmørtel og murbrokker', og som da var 'revnet' og blev 'sammenpresset og udmuret med cement'.¹⁶ På trods heraf er det vel sandsynligst, at kummen til font nr. 2 faktisk er kirkens gamle. Således oplyses 1882, at fonten da blev 'afslebet' for maling,¹⁶ hvilket tyder på en stenkumme.

Fig. 28. Dåbsfad, o. 1625, nederlandsk, med navn på en tidligere ejer Henrik Coster (s. 2579). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Baptismal dish, c. 1625, Dutch, with the name of an earlier owner, Henrik Coster.*

2) (Fig. 27), af granit, sammensat af dele fra forskellig tid, 76 cm høj. Den cylindriske fod er fra 2002, mens den glatte kumme trods sin enkelthed kan være romansk og oprindeligt have hørt til foden af nr. 1 (jf. ovf.). En messingplade på kummen oplyser, at den fra 1939 til 2002 var i privat eje: »Fra fordomsdage til 1939 stod døbefonten i Brande Kirke. I 2002 blev den som gave tilbageleveret hertil«. Opstillet på kirkegården i hjørnet mellem skib og våbenhus.

Dåbsfadet (fig. 28) fra o. 1625 er nederlandsk, tværmål 56 cm, fordybningen med en løve i medaljon og omløbende versalindskrift: »D(ominus) Henricvs Coster« (Hr. Henrik Coster). Indskriften kantes af en tynd bølgebort, og fanen har tæt godronering samt de graverede versaler »A.W. 1702«. Henrik Coster (Køster?) synes ikke at kunne identificeres og må, da indskriften forekommer oprindelig, være fadets tidligste ejer. Initialerne og årstallet må skyldes kirkeejeren

Fig. 27. Døbefont af granit, kummen muligvis romansk fra kirkens oprindelige font, foden nyhugget 2002 (s. 2579). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Font of granite, the basin possibly Romanesque, from the church's original font, the base newly carved in 2002.*

Fig. 29. Korbuekrucifiksgruppe, 1730 eller 1732/33 (s. 2580). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Chancel arch crucifix group, 1730 or 1732/33.*

Anders Wendelboe, Århus, der formentlig har skænket fadet til kirken.

Dåbskander. ★1) 1877, af messing, 24 cm høj, stemplet »H. P. Glud, Vejle 1877«. I Brande Museum. 2) 1933, af messing, skænket af pastor Ravn Jensen, Jelling.⁷⁹ Kuglekorpus med kors. †*Dåbskander.* En kande af blik købtes 1862.⁶⁸ Foruden en alterkande (nr. 1) sås før 1899 på alterbordet endnu en kande af porcelæn, der må have været †dåbskande (jf. fig. 41).

Korbuekrucifiksgruppe (fig. 29), 1730 eller 1732/33, nu med glat kors fra 1899 samt fodplanke fra 1965. Jesus, 102 cm høj, hænger i udstrakte arme med hovedet sænket imod højre skulder og højre fod lagt over den venstre. Fra tornekrone falder håret bølget ned i nakken, ansigtet afspejler dødens ro, og lændeklædet er kort med en knude ved højre hofte.

Sidefigurerne, Maria og Johannes, har profileret fodstykke og er 59 cm høje. De indtager konven-

tionelle sørgepositurer, Maria med sænket hoved og hænderne samlet i bøn, Johannes med højre hånd slået ud og den venstre hævet til en talende gestus. Såvel figurer som kors er af egetræ.

Bemalingen er siden 1965 den oprindelige. En lys hudfarve dækkes på Frelseren af små blodstænk, mens sørgefigurerne har røde kinder. Tornekronen er grøn, lændeklædet rødt, og de samme to farver ses sammen med lidt blå på Marias og Johannes' dragter.

Gruppen er et lokalt, men ganske fornøjeligt arbejde. Indtil 1899 var den opsat på en kraftig bjælke i korbuen (jf. fig. 19), efter al sandsynlighed dens oprindelige plads i fortsættelse af middelalderlig tradition. 1862 kaldtes krucifikset 'slet, Maria og Johannes værre'.¹⁶ 1899 blev gruppen restaureret af J. Magnus-Petersen og ophængt på triumfvæggen nord for korbuen (jf. fig. 30).²² 1939 blev gruppen skilt, idet Maria og Johannes fik plads i præsteværelset, mens Kristus blev deponeret i byens museum. 1965 ønskede me-

nighedsrådet at få gruppen genetableret, og i forbindelse hermed foretog Georg N. Kristiansen en ny istandsættelse, der medførte fremdragelse af de gamle farver. Herover fandtes en staffing med rødt lændeklæde, der må anses for Magnus-Petersens.

Et *†korgitter* fra 1730 lukkede indtil 1866 korbuen med et tralværk (trægitter) af to fløje, hvis nedre fyldinger havde *malerier* af Moses og Kristus som Den gode Hyrde. Malerierne var 'af samme arbejde' som dem, der var 'ved siden af alteret og ved orglet'.¹⁶

Prædikestol (fig. 32), o. 1600, med våbener for Dorte Clausdatter Daa og hendes 2. mand Ove Juel til Kjeldgård (Viborg Amt). Kurven er femsided med to store flankerende vægfag og har på hjørnerne relieffigurer af stående evangelister, der skriver i bøgerne med deres symbolvæsener ved fødderne (fig. 35).

De højrektangulære, reliefprydede felter kantes af en tandsnitsliste og har under motiverne ind-

Fig. 30. Indre set imod øst 1938. Foto Victor Hermansen. – *Interior looking east, 1938.*

skårne henvisninger til relevante skriftsteder (versaler). Fra venstre ses og læses på kurven: 1) (Fig. 33) Syndefaldet, »Genesis 3«. Adam sidder og har modtaget æblet af Eva, der ser op imod slangen. 2) (Jf. fig. 35) Isaks Ofring, »Genesis 22«. Drengen knæler bedende på et bål, mens faderen står bag ham med et hævet sværd, som en svævende engel holder tilbage. Et kar med røgelse står ved bålet, og i baggrunden ser man en by. 3) Korsfæstelsen, »Iohanes 19«, med Maria og Johannes stående ved siderne, han pegende op imod Jesus. Under korset ligger den gamle Adams hjerneskal, og flankerende Jesus svæver to englehoveder. 4) (Fig. 34) Kobberslangen i Ørkenen, »Nmmeri 21«. Moses løfter staven imod slangen, mens en jøde peger på den, og en anden ligger på jorden bidt af slanger. 5) (Fig. 36) Bebudelsen, »Lvcas 1« Maria sidder frontalt i bøn bag en læsepult, mens Gabriel kommer ind fra venstre med en gren pegende imod Maria. Øverst svæver Helligåndsdue med udbredte vinger.

Fig. 31. Profilhoved i prædikestolens frise, o. 1600 (s. 2582). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Profile head in the pulpit frieze, c. 1600.*

Fig. 32. Prædikestol, o. 1600, skænket af Dorte Clausdatter Daa og hendes 2. mand Ove Juel til Kjeldgård (s. 2581). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Pulpit, c. 1600, donated by Dorte Clausdatter Daa and her second husband, Ove Juel of Kjeldgård.*

Under evangelisterne flankerer hjørneknækkede fremspring rulleværskartoucher med englehoved, mens tilsvarende fremspring opdeler en indskrift med reliefversaler i frisen: »Salige er de, som høre Gudz ord oc bevar de(t)« (Luk. 11,28). Nederst afslutter en svajet underbaldakin, og øverst en gesims med tandsnit.

Vægfagene ved kurvens sider er en lidt enklere udgave af kurvens. De er bredere end dennes og rummer et kvadratisk felt, det nordre med rulleværk omkring Dorte Daas våben, det søndre nu glat. Yderst afslutter kannelerede, korintiske pilastre. Frisefremspringene herover og herunder prydes af diadempdydede profilhoveder (fig. 31) og et frontalt kvindehoved med stor opsats. Vægfaget i syd har i feltet en 1939 påsat plade med indskrift til minde om restaureringen dette år.⁸⁰ Den har da erstattet et påmalet, originalt, men stærkt ødelagt tvåben for Ove Juel (kasseret 1939. Foto i NM). Vægfaget i nord har endvidere versalindskrifter i postament og frise. I frisen læses: »(Læg) intet til hans ord at han skal icke strafe ...« (5. Mos. 4,2), i postamentet: »Wi er hiligegiord wed hans saar strafen liger paa hanem at we skule hafve fred ...« (Es. 53,5).

Prædikestolen er opsat i skibets sydøsthjørne med opgang gennem triumfinuren. En *himmel* ovenover er fra 1841, men måske med ældre dele,⁸¹ seksidet med glat frise og lave trekantgavle. Loftet inddeles af seks profilribber, der mødes i midten, hvor en helligåndsdue hænger ned. En ældre *†himmel* er nævnt 1700.⁶⁴

Den brogede bemaling er Magnus-Petersens fra 1899, delvis overmalet 1939. I det søndre vægfag findes oprindelige, men opmalede indskrifter med gyldne versaler på sort bund, i frisen: »Haalt Jesvm Christvm i hvkommellse som o(p) stod fra de døde 2. Tim. 2«, i postamentet: »Saa elsket Gvd verden ...« (Joh. 3,16). I himlens frise læses tilsvarende med nyere kursiv: »Søger Herren medens han findes«.

Fig. 33–34. Prædikestolsfelter, o. 1600 (s. 2582). 33. Syndefaldet. 34 Kobberslangen i ørkenen. Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Pulpit panels, c. 1600. 33. The Fall of Man. 34 The Brazen Serpent in the Desert.*

Den smukke og interessante prædikestol tilhører den såkaldte karnaptype, der ikke er almindelig på egnen; og det kan næppe udelukkes, at den oprindeligt har stået foran korbuen som en lektorieprædikestol.⁸² Snitværket har endnu visse ungrenæssancetræk, således et nærmest romersk profilhoved (fig. 31). Men højrenæssancen giver sig til kende i den arkitektoniske opbygning og den mere plastiske figurskæring. Som forlæg for reliefferne har bl.a. tjent Solis Bibel fra 1562.⁸³ Der synes ikke at findes nære paralleller til arbejdet.

Ægteparrets rolle som givere af prædikestolen er trods mandens nu manglende våben utvivlsom, idet antikvaren Søren Abildgaard ved sit be-

søg 1772 eller 1773 aftegnede begges våbener.⁸⁴ Parret er begravet i kirken, og der må være tale om en usædvanlig flot gravgave fra deres side. Det havde ellers været meningen, at deres sidste hvilested skulle være i Tistrup Kirke ved Varde, hvor deres fornemme gravsten fra 1592 stadig står (*DK Ribe* 1511). Forklaringen på valget af Brande er formentlig, at Dorte Daa og Ove Juel har ejet Brandholm eller i deres sidste år har boet på gården hos hendes søn Claus Ottesen Strange-

Fig. 35 Prædikestol, o. 1600, udsnit med Isaks Ofring og evangelister (s. 2581–82). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Pulpit, c. 1600, detail with the offering of Isaac and evangelists.*

Fig. 36. Bebudelsen, prædikestolsfelt, o. 1600 (s. 2582). Restaureringsfoto ved Mogens Larsen 1989. – *The Annunciation, pulpit panel, c. 1600.*

sen (Bild) og (senere) hendes sønnedatter Karen Clausdatter Strangesen.

Jens Risom, der 1730 lod prædikestolen 'opstaffere' med maling,⁷³ skal med egen hånd have tilføjet påskriften »Herfra skal dit Navn, O Herre, prises, medens Aarhundreder svinder«.¹⁶

1860 foretog Christen Møller Nicolaisen malararbejde på prædikestolen.²² 1897 fandt Magnus-Petersen 'oprindelige farver' bevarede, men skæmmede af en brunlig fernis, som han fjernede. Ved den efterfølgende restaurering viste de gamle farver sig dog ikke at kunne frilægges, hvorfor restaurator foretog en nymaling, der 'så

vidt muligt gengav de oprindelige', og som delvist blev udsparet, da Harald Munk 1939 foretog en opmaling.

1971 konstaterede Mogens Larsen, at stolens første staffering snarest havde været delvis med brug af cinnober, blågråt, hvidt og sølv. Den bemaling, som Magnus-Petersen havde opfattet som oprindelig, skønnedes at være farvelaget fra 1730, der var i god behold under overmalingerne. I det undersøgte fag med Syndefaldet (fig. 33) havde bunden været lysebrun oventil og nedefter tonet over i mørkere brunt. Hudfarven var lys og varm, træet vistnok grønt med gulrøde frugter, mens slangen havde været lys blågrøn. Andetsteds konstateredes bl.a. hvidgråt, cinnober og blå (jf. fig. 36). Mogens Larsen foreslog en fremdragelse af 1700-tallets staffering, men ved istandsættelsen 1989 valgte man at bibeholde farverne fra 1899 og 1939 med en vis afstemning.⁸⁵

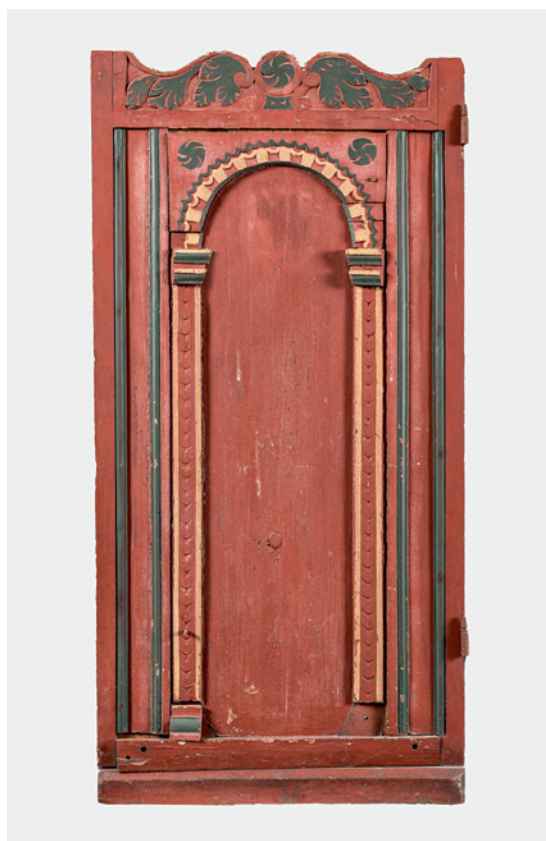

Fig. 37. Stolelæge, 1604 (s. 2587). Foto Arnold Mikelsen 2016. – *Pew door 1604.*

Fig. 38-40. Stolegavle fra 1604. 38. Tilhørende type 1 (s. 2587). 39. Tilhørende herskabsstol for Brandholms ejere Hans Lange og Karen Clausdatter (s. 2591). 40. Tilhørende *type 2* (s. 2587). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Pew ends from 1604. 38. Belonging to type 1. 39. From the family pew of Brandholm's owners Hans Lange and Karen Clausdatter. 40. Belonging to *type 2*.*

Stolestaderne fra 1939 er af fyrretræ med fyldingsryglæn og enkle plankegavle, der har trekantet afslutning med tandsnit samt udtrækssæder.²² Malet i brunt med en anelse guld.

Af de ældre (†)stolestader fra 1604 kendes to typer gavle, den ene, med trekantafslutninger i kirken (fig. 38), den anden, med udsvejfet topstykke (fig. 40), nu i Brande Museum, hvor der også opbevares tre låger.

Gavltype 1. I skibets vestende står fire 132 cm høje halsgavle med trekantafslutning (fig. 38) udformet som herskabsstolenes (jf. ndf.). De har pålagt arkade med kannelerede pilastre og tandsnitspydet bueslag samt karvskåret roset i sviklerne. Toppen rummer tandsnit og akantusløv i

fladsnit. På halsen har gavlene indskåret indskrift. På en læses »IHS«, på en anden »1604«,⁸⁶ og på de to sidste initialerne »HAHF« og »AD«, der måske kan gå på præsten Antonius Hansen (1603-19-) og hans hustru. Bemaling som gavlene.

Gavltype 2. Afvigende er to *type 2* gavle (fig. 40), også 132 cm høje (og et løst topstykke), i Brande Museum med pålagt, kanneleret pilastre og udsvejfet topstykke, der prydes af en roset og et indskåret kors. Deres bemaling fra 1730 er rødbrun med lidt blå og guld. Fra en tegning (i NM) kendes yderligere to tilsvarende *type 2* gavle, den ene med indskåret bomærkeskjold under initialerne »AN«.

Fra stolesættet med *type 2* stammer også fire *type 2* låger (fig. 37), der nu er i Brande Museum,

101×50 cm. De har arkader med pilastre, der bærer profilkapitæl, og hvis bueslag ledsages af tand-snit og har akantus i sviklerne. Samme løv i fladssnit ses også på de udsvejfede topstykker. Bemalingen i rødbrunt med lidt grønt og guld må være fra 1730.

Årstallet 1604 er Karen Clausdatters dødsår, hvilket må vise, at det almindelige stoleværk og herskabsstolene er blevet til samlet dette år (jf. ndf.).⁸⁷ 1862 havde kirken 24 mandsstole og 27 kvindestole.¹⁶ Fotografier fra før 1899 (fig. 19, 41) viser staderne som et sammenhængende stoleværk med fyldingslåger og gavle af type 2, der da havde trekantafslutning. De fire gavle af type 1 fandtes i tårnet (jf. fig. 51). 1906 blev skibets stader delvist fornyet, og gavlene fik topstykker som dem, der er i museet (vel efter eksisterende forbillede). 1683 havde kirken en *†brudestol*.⁴⁰

En **(†)skrifte-, præste- og degnestol* fra 1730 var skænket af Jens Risom og forsynet med malerier udført som opbyggelige emblemer. Stolen er

i vidt omfang bevaret (i adskilt stand) i Museet på Koldinghus.⁸⁸ Opbygningen havde form af to 'kabiner' i hjørnerne på hver side af altertavlen (jf. fig. 41). Den nordre har efter sædvane været skrifte- og præstestol, den søndre degnestol. Stolenes vestvendte fag var døre, der havde fyldinger forneden og derover et kvadreret tralværk. Øverst afsluttede et topstykke i form af en æselbue med udsavet løvværk og hjertespir.⁸⁹ Hver stol havde vel foruden en malerifyldning på døren to over hinanden på væggen mod alteret, i alt seks.

Bevaret er dørene med deres spir samt tre af malerierne (jf. fig. 41). De øvrige blev åbenbart kasseret i forbindelse med **(†)pulpiturets* nedtagning 1872 og til dels erstattet med malerier derfra. Andre malerier fra pulpituret genbruges som vægpanel ved korets østvæg (jf. fig. 41 ndf.).

Malerierne (fig. 42–44) tilhører som de fleste af **(†)pulpiturets* (fig. 46–49) det såkaldte *emblemaleri*, en genre af opbyggeligt sammenstil-

Fig. 41. **(†)Skrifte- og degnestole* 1730 (s. 2588) samt altertavle, o. 1635 (s. 2572), tilstand før restaurering 1899. Foto i Museet på Koldinghus. – **(†)Confessionals and parish clerk's seats*, 1730, and altarpiece, c. 1635, condition before restoration 1899.

Fig. 42-43. *Emblemmalerier, 1730, fra døre tilhørende henholdsvis (†)skrifte- og degnestolen, der var opsat af Jens Risom (s. 2588, 2590). I Museet på Koldinghus. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Emblem paintings, 1730, from doors belonging to the (†)confessional and parish clerk's chair, set up by Jens Risom.

lede billeder og tekster, der havde sit udspring i 1500-tallet, og som vandt indpas i kunsten gennem emblembøger som Juan de Borias *Empresas Morales* (1581), Johan Arndts *Vier Bücher vom Wahren Christenthum* (1605-10) og Daniel Cramers *Emblemata Sacra* (1624 og 1674).

Emblemer består normalt af tre dele: en indskrift i form af et bibelsted (*inscriptio*), et sindbillede (*ikon*) og en versificeret morale (en *device* eller lære), hvis to linjer forener indskrift og billede. Malerierne i Brande bygger på Daniel Cramers værk og følger ham deri, at fremstillingerne er vist inden for en hvid cirkel, hvorpå indskriftens latin er anført. Maleren giver i øvrigt kun bibelstedet, der står foroven med gul fraktur på mørk bund, mens han har undladt en morale, måske fordi den har skullet oversættes til dansk og have digterisk form.⁹⁰

Som genre gør det danske emblemmaleri sig især gældende som en mode i første halvdel af

1700-tallet og er så at sige alene et jysk fænomen med store samlinger i Nørup Kirke 1737 (Tørrild Herred), Viborgs Sortebrødrekirke 1735, Horsens Klosterkirke 1738 (DK Århus 5815) og Engum Kirke 1759-60 (s. 1964).⁹¹ Malerierne i Brande har tilsyneladende stået uden for den dominerende tradition, der repræsenteres af malerslægten Trane.⁹² Billederne har været ret upågtede indtil 1979-80, da de blev fremlagt og analyseret af Skirne Helg Bruland.⁹³ Motiverne følger ret nøje forlæggene, mens en stedlig teologisk indsigt giver sig udslag i frihed med hensyn til valg af bibelsteder. Malemåden er djærv og henviser vel til en ret lokal kunstner.

Farverne er slidte. Forneden dominerer brunt jordsmon, himlen er blågrå, hjerterne er klart røde, ligeledes flere dragter, og der er tillige brugt lidt guld; rammeværket er malet orange. Maleri nr. 1, med teksten 'Jeg tilgis', har naturligt nok haft plads på skriftestolens dør, nr. 2 på degnestolens, mens

Fig. 44. *Emblemaleri, 1730, fra †skrifte og degnestol, opsat af Jens Risom (s. 2590). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Emblem painting, 1730, from †confessional and parish clerk's chair, set up by Jens Risom.

nr. 3 sad på siden af degnestolen. Herunder anføres først indskriften med oversættelse, så bibelstedet, og derefter gives en beskrivelse af maleriet:

1) (Fig. 42), »Absolvor« (jeg tilgis), »Hand udslettede den håndskrift, som var imod os, og naglede den til korset« (Kol. 2,14).⁹⁴ Guds hånd kommer ud af skyen og sletter med en pen skriften på en skriftrulle, der er fæstnet til et kors. På skrifte- og præstestolens dør.

2) (Fig. 43), »Liberor« (jeg befris), »Jeg forglemmer det, som er tilbage, og reckter mig efter det, som er for Phil« (3,13). Et vinget hjerte tynges med en snor omkring sig af et rigsæble, men befris af en gudshånd, der rækker ud af skyen med en kniv og skærer snoren over. Andre symboler på jordisk magt og forfængelighed ligger strøet nedenunder såsom krone, scepter, sværd samt en fløjte og

en ansigtsmaske. På en bakke til venstre ses en kirkelignende bygning. På degnestolens dør.

3) (Fig. 44), »Illuminor« (jeg oplyses), »Psal. 36,10. I dit Lys See vi Lyset«. I et landskab med tårne holder Guds hånd en lysende lygte frem over et hjerte med øje. Hjertet hviler i en opslået bog, hvori læses »Verbum Dei manet in æternum« (Guds ord forbliver i evighed, 1. Pet. 1,25). I Brande (ikke hos Cramer) gennembøres bogen nedefra af noget spidst (en dolk?). Maleriet havde plads på degnestolens sidevæg.

1817 skulle stolens døre efterses,⁹⁵ og 1861 ønskede man dørene på begge sider af alteret forsynet med nye, mørke gardiner i stedet for de gamle.⁶⁸ 1872 blev nogle af stolens seks malerier erstattet af billeder fra kirkens †(†)pulpitur. Ved nedtagelsen af stolene 1899 kom deres rester på kirkens loft, hvor Magnus-Petersen foretog en registrering 1902. 1928 blev stolens rester overført til Museet på Koldinghus. †Skrifte- og †degnestole omtales 1700.⁶⁴

Fig. 45. Kirkens †syddør og †dørfløj fra o. 1700 (s. 2591). Foto Brande Arkiv 1939. – †South door of the church and †door wing from c. 1700.

Fig. 46. Del af **brystning* med to emblemalerier fra (†)pulpitur, der var skænket 1730 af Jens Risom og hans hustru Maren Arensberg med tilskud fra Karen Christensdatter på Brandholm (s. 2592). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – Part of **gallery parapet* from 1730 with two emblem paintings. Donated by Jens Risom and his wife Maren Arensberg with support from Karen Christensdatter of Brandholm.

En **armstol* til præsten nævnes tidligst 1862.¹⁶ Den er af bejset træ med svejft topstykke og konvergerende sæde og armlæn. Blåt betræk af imiteret læder. 1862 bag alteret,¹⁶ nu i Brande Museum.

(†)*Herskabsstole*. 1) 1604, opsat forrest i skibet for Brandholms ejere. Bevaret er gavlene, de fire forrest i skibet (fig. 39).⁹⁶ De svarer til de samtidige stolestaders af type 1 (jf. fig. 38). På halsene er med tilsvarende versaler indskåret »Hans/ Lange« og »Fru Karen/ Clausd(atter)«, der var ejere af gården 1596–1608. Et tilhørende **endepanel*, 102×278 cm, nu i Brande Museum, har seks højrektangulære profilyldinger, en smal frise og et tandsnit foroven. Bemaling fra 1733 i rødbrunt med lidt grønt og guld. I frisen læses med gylden frakturskrift: »Disse fire tilhørendis Brandholm

Stoele haver Jens Nielsen (Risom) Ladet Reparere og Stafere Anno 1733«. ⁹⁷ På en endefylding læses yderligere med småt: »Atter restaureret 1906«. Et fotografi fra 1939 (fig. 30) viser stolene med flåger forrest i skibet.

2) Formodentlig opsat 1730 eller 1733 for sognepræst og kirkens ejer Jens Risom.⁹⁸ De hørte tydeligvis til 1700-tallets type med kabineform, da de 1866 omtales som 'lukkede', og da skulle omdannes 'i lighed med kirkens øvrige stader'.⁶⁸ Det sidste viser, at de stod på kirkegulvet. Kasseret 1899 eller 1906.

En **(†)dørfloj* (fig. 45) fra o. 1700 var på ydersiden beslæet med syv vandrette jernbånd og havde rektangulært låsebeslag samt dørning. Indersiden var glat med en vistnok sekundær stanglås, der er bevaret i Brande Museum sammen med to nøgler.

Fig. 47–48. Jens Risom knæler som stifter for Kristus. Malerier fra (†)pulpitur opsat 1730 (s. 2592–96). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Jens Risom kneeling as founder before Christ. Paintings from (†)gallery set up in 1730.*

En *†pengeblok* nævnes 1862. Den var beslået med jern og forsynet med to låse.¹⁶ 1862 optræder to *†klingpunge* uden klokke.¹⁶

Et *★(†)pulpitur* i kirkens vestende var opsat 1730 af sognepræst og kirkeejers Jens Risom og hans hustru Maren Pedersdatter Arensberg med tilskud af Karen Christensdatter på Brandholm (jf. note 115). Det tjente også som orgelpulpitur (jf. ndf.). Foruden løse malerier er i Museet på Koldinghus bevaret to stykker af brystningen, 118 cm høje, 162 og 158 cm lange, hver med to malerier kantet af smalle spidsfyldinger.⁹⁹ De sidste står grønne, listerne lysrøde, og i frisen læ-

ses med hvid fraktur på sort bund en indskrift, der her er suppleret efter afskrift 1862:¹⁶ »Gud til ære og Kirken til Prydelse [er dette Pulpitur og hvelvi]ng Aar 1730 bekostet af P. & P. L. Jens [Risom med sin Hustru Karen Arensberg, hvortil den Gud elskende Matrone Karen Christensdatter p]aa Brandholm gav en anselig foræring«.¹⁰⁰

Pulpituret omtales 1862 med nøje redegørelse for brystningens 11 malerier, af hvilke de seks er bevarede i Museet på Koldinghus.¹⁰¹ Mens fire (nr. 4–5, *†*nr. 7–8) forestiller Jens Risom og hans hustru knælende for Kristus, og det *†*midterste under orglet viste musikanter (nr. 6), tilslutter de

øvrige sig genren af emblemmaleriet (herom s. 2588). De var samtidige og sammenhørende med *†)skrifte- og degnestolens malerier (fig. 42-44) og som disse udført efter Daniel Cramers *Emblemata Sacra* (1624 og 1674). Her anføres bevarede og forsvundne malerier i den rækkefølge, de havde 1862, fra syd:

1) (Fig. 46), »Fidens non videns« (den som tror uden at se), »Salige ere de, som ikke see og dog tro Joh. 20,(29)«. Et blindt hjerte (mennesket over for Gud) får syn af en gudshånd med øje, således at nådens sol skinner over det. I baggrunden en by.

2) (Fig. 46), »Sile spera« (vær stille, håb), »Det er got at haabe og være stille til herrens hielp Thren« (Es. 30,15). Sjælen som et nøgent barn ligger og støtter sin arm på et kranium (Roen), mens et anker foran viser hen til Håbet.

†3) »Charitas omnia suffert 1. Cor. 13,7« (Kærligheden tåler alt). Cramer viser en personifikation af Kærligheden i skikkelse af en kvinde siddende med børn.

4-5) (Fig. 47-48), en mand, Jens Risom, knæler med hænderne løftet i bøn imod en langhåret Kristus, som bøjer sig frem og rækker en krone til ham. Øverst på de to malerier læses med hvid frakturskrift: »Vær troe intil En(den) Apoc. 2.10. Saa vil ieg give dig Livsens (krone)«.

†6) Midtfor under orglet. 'Et billede forestilende mucici med blæseinstrumenter'. Andetsteds omtaler kilden maleriet som 'et uhyggeligt kor af spillemænd og sangere'.¹⁶

*†)7-8) En pendant til nr. 4-5, hvor Jens Risoms hustru Maren Arensberg knæler foran Kristus, hvis maleri mangler. Hendes (fig. 49) er næsten dækket af en rød overstrygning. Foroven det kun delvist læselige skriftsted: »Kommer hid till (mig i som er trætte) ...« (Matt. 11,28).

†9) »Parturiunt Matt. 15,19« (de frembringer). Cramer anfører et andet skriftsted (Matt. 12,35) og viser en djævel blæse med en bælg ind i et hjerte, der udspyr djævelkryb.

10) »Adm(onentur« (de advares). »Hvert træ (som ikke bærer go)d frugt, ophugges (og kastes i ilden)« (Matt. 3,10). Maleriet og teksten er kun bevaret ved siderne, men kan rekonstrueres ud fra Cramers stik og en beskrivelse fra 1899. Kun lidt

Fig. 49. Jens Risoms hustru, Maren Pedersdatter Arensberg, knæler som stifter for Kristus. Maleri fra †)pulpitur opsat 1730 (s. 2593). Foto Arnold Mikelsen 2017. – *Jens Risom's wife Maren Pedersdatter Arensberg kneeling as founder before Christ. Painting from †)gallery set up in 1730.*

løv ses af et træ i midten, der saves om af Guds hånd fra skyen (kun skyen ses). Til venstre en kirkegård med kiste og kranier samt en bygning med gitterport (et benhus?).

†11) »Pereunt qvia volunt Hos. 13,9«. (Du bringer dig selv i ulykke). Cramer viser et bord med et hjerte, der gennembøres af en pil, samt et lys, hvis flamme tiltrækker en sommerfugl.

I pulpiturets samlede billedprogram knælede giverne således centralt vendt imod dets midte. Med pulpiturets nedtagning 1873¹⁶ blev de bevarede malerier genbrugt i *†)skrifte- og degnestolene som vægpanel ved altrets sider (jf. ovf. og fig. 41). 1899 kom de med korets øvrige billeder på kirkeloftet og 1928 som nævnt til Museet på Koldinghus.

†Pulpiturer. 1) 1700 omtales et ældre †pulpitur med stole og trappe.⁶⁴ 2) 1872 som pulpitur for *orgel fra dette år (jf. ndf.).

Fig. 50. *Orgelvinge fra $\dagger$ orgel nr. 1, 1749, med maleri af Kong David med harpen (s. 2594). I Museet på Koldinghus. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – **Organ wing from $\dagger$ organ no. 1, 1749, with painting of King David with his harp.*

Orgel, 1988, med 19 stemmer, to manualer og pedal, bygget af Marcussen & Søn, Aabenraa, med anvendelse af facaden samt 11 stemmer fra $\dagger$ orgel nr. 2. Disposition: Hovedværk: Bordun 16'*, Principal 8'*, Gedakt 8'*, Oktav 4'*, Quint $2\frac{2}{3}$ '*, Oktav 2'*, Mixtur III-IV*, Trompet 8'. Svelleværk: Rørfløjte 8'*, Spidsgamba 8'*, Spidsfløjte 4', Hulføjte 2'*, Sesquialtera 2 kor, Quint $1\frac{1}{3}$ '*, Skalmeye 8'; tremulant. Pedal: Subbas 16', Oktav 8', Rauschquint II, Fagot 16'. De med * mærkede

stemmer rummer pibemateriale fra 1939. Kopler: SV-HV, HV-P, SV-P. Mekanisk og elektrisk registratur, 8 sættekombinationer.¹⁰² Orgelfacaden, tegnet af Harald Lønborg-Jensen til $\dagger$ orgel nr. 2, er opbygget med et centraltårn, to mindre sidetårne samt to mellemliggende pibefelter. Storvinger og topstykker er udført i arkitektens karakteristiske nyrenæssancestil. De oprindelige prospektpiber af zink erstattedes 1988 af nye piber af tinlegering. Ved nordvæggen i sideskibets vestre ende.

**Orgel* (fig. 51), o. 1872, med fire stemmer, bygget af Johan Andreas Demant, Aarhus.¹⁰³ Disposition: Tectus 8 Fod, Fugara 8 Fod,¹⁰⁴ Principal 4 Fod,¹⁰⁵ Fløjte 4 Fod. Manualomfang: C–c". Bælgværket, bestående af to stempelbælge, var anbragt på pulpituret.¹⁰⁶ Orglet, der senere blev omdisponeret og udvidet, har været benyttet i forskellige kirker, indtil det 1976 opsattes i Vindblæs Kirke, Aalborg Amt. Tredelt, egetræsådre facade med rundbuede pibefelter og krenellering. Oprindeligt på samtidigt $\dagger$ pulpitur i kirkens vestende; senere anbragt på podium sammesteds. Spillebord i orgelhusets nordre gavl.

$\dagger$ *Orgler*. 1) 1749. Hovedrepareret 1807.⁹⁵ Orgelfacaden havde volutvinger, af hvilke den *nordre (106×43 cm, fig. 50) er bevaret med maleri af kong David, der trakterer harpen iført krone og kongelige gevandter; bag ham står en klapstol med en nodebog. På vingen i syd sås 'en kvindelig skikkelse, som leger med strenge', og øverst et par 'mislykkede engle med palmegrene'. Endvidere læstes årstallet 1749. Vingens højde viser, at der må have været tale om et instrument af beskeden størrelse. Til orglet sluttede sig også et $\dagger$ maleri på karnappens brystning, forestillende sangere samt musikanter med blæseinstrumenter (jf. ovf.). Den bevarede vinge kom 1939 til Museet på Koldinghus (inv.nr. 7797).¹⁶ På vestpulpituret; bælgværket var placeret i tårnet.¹⁰⁶ Orglet var skænket af Jens Risom.¹⁰⁷

2) 1939, med 12 stemmer og én transmission, to manualer og pedal, bygget af Marcussen & Søn. Disposition: Manual I: Bordun 16', Principal 8', Gedakt 8', Oktav 4', Quint $2\frac{2}{3}$ ', Oktav 2', Mixtur IV. Manual II: Rørfløjte 8', Spidsgamba 8',¹⁰⁸ Quintatøn 4', Hulføjte 2', Nasat $1\frac{1}{3}$ '; svelle. Pedal: Subbas 16' (transmission). Kopler: II-I,

Fig. 51. Kirkens indre set mod vest før 1939 med *orgel fra 1872 bygget af Johan Andreas Demant, Århus (s. 2594). Foto Brande Arkiv. – *Interior of church looking west before 1939 with *organ from 1872 built by Johan Andreas Demant, Aarhus.*

I-P, II-P. Pneumatisk aktion, bælgventilvindlader. Elektrisk blæser. Facaden, i nyrenæssancestil, er tegnet af Harald Lønborg-Jensen og havde klingende og stumme prospektpiber af zink. Facadens træværk samt 11 stemmer er genanvendt i kirkens nuværende orgel. På forhøjning i tårnrummet, med spillebord i orgelhusets søndre gavl. Facaden og størstedelen af pibematerialet er genanvendt i kirkens nuværende orgel.¹⁰⁹

Salmenummertavlerne fra 1939 er i blank eg med afsluttende gavltrekanter og hængecifre af hvidt letmetal. †*Salmenummertavler*. 1862 havde man seks tavler, og 1894 leverede en snedker fire.¹⁶ En havde udsvejfet afslutning og hængecifre (jf. fig. 19).

To ens *præsterækketavler* udført 1933 og 2000, den anden som fornyelse af en †*tafle* fra 1933. Tavlerne er højrektangulære med udsvejfet afslutning. Sort versalskrift på grå bund. På tårnets vestvæg.

Fig. 52. Himmerige, *maleri fra 1732, skænket af Christen Sørensen Langballe til ophængning i skibet over korbuen sammen med en *skrifttavle og 15 alabastfigurer af Kristus og apostlene samt som pendant et *maleri af Helvede (s. 2596, jf. fig. 53-56). I Brande Museum. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – Heaven, *painting from 1732, donated by Christen Sørensen Langballe for hanging in the nave above the chancel arch with a *plaque and 15 alabaster figures of Christ and the Apostles. As a counterpart a *painting of Hell.

En *sognestævnetavle fra o. 1875 har form af et bræt, 48×43 cm, der er affaset oventil, og som på sort bund har anført i hvid frakturskrift: »Kirkestevne«. Gennem den sorte anstrygning anes (på hovedet) med hvid skriveskrift »Anno 1733« og derunder et kranium med knogler. Årstallet antyder, at det stammer fra et panel hørende til Christen Sørensen Langballes arbejder i kirken 1732-33 (jf. ndf.). Siden 1928 i Museet på Koldinghus.¹¹⁰

*Malerier m.m. To store malerier fra 1732 med hosstående alabastfigurer af Kristus og apostlene samt en løs *skrifttavle (fra 1733) med navnet på giveren, Christen Sørensen Langballe, har været opsat i kirken og er malet med olie på fyrrepanel. Det ene, visende Himmerige (nr. 1), var indtil 1939 opsat med alabastfigurer og skrifttavle over korbuen (fig. 19), det andet, af helvede (nr. 2), havde åbenbart sin gamle plads på skibets nordvæg.

Fig. 53. Helvede, 1732, *maleri skænket af Christen Sørensen Langballe som pendant til maleri af Himmerige (s. 2597, jf. fig. 54). I Museet på Koldinghus. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – Hell, 1732, *painting donated by Christen Sørensen Langballe as a counterpart to the painting of Heaven.

Fig. 54. *Maleri af helvede, 1732, udsnit med fordomte (s. 2597, jf. fig. 53). – *Painting of Hell, 1732, detail with the Damned.

Mens malerierne er fra 1732 og givet til jul, er figurer og skrifttavle, som det fremgår, først kommet til 18. april 1733.

1) (Fig. 52), Himmerige, nu i Brande Museum, 148×337 cm, vist som et panorama med Kristus og Gudfader i midten, kronede og siddende i et lysskær, der udgår fra Helligåndsdue ovenover. De omgives af svævende englehoveder og sidder på et skybånd, hvori læses med sort frakturskrift: »Hos Gud er Overflodig Glæde Løstige Værelser« (Ps. 16,11). Herunder strækker sig endnu et skybånd med salige i hvide klæder og tilsvarende indskrift: »Denne Ære skal høre alle Hans hellige til halleluja Psalm. 149(,9)«. Til venstre fører engle frelst sjæle imod lyset, og modsat jages sjæle bort, mens en stor Skt. Michael stikker sit spyd i en nedstyrtende Lucifer.

På den brede ramme med indre profilliste læses foroven med gul frakturskrift: »Anno 1732 D. 24. Decb«. Forneden læses tilsvarende navnene på apostlene, der har været anbragt på en hylde ud

for (selve hylde er fra 1989). Fra venstre: »Petrus, Jacobus, Johannes, Andreas, Paulus, Philipus, Thomas, Salvator Mundi (Kristus som Verdens Frelser), Bartolomæus, Matæus, Barnabas, Jacobus, Simon, Judas og Mattias«.

2) (Fig. 53), helvede, nu i Museet på Koldinghus, 97×290 cm. Billedet viser talrige fordomte og har indskrifter med sort fraktur på hvid bund. Til højre (fig. 54) sidder Lucifer selv i et mylder af nøgne, forvredne sjæle (en er sort), som plages af bugtende slanger; yderst strømmer der ild op med to tørstende, hvorover der sidder en djævel på hug. Til venstre holder to sjæle sig hhv. for øjnene og ørerne, mens drager åbner deres gab op imod dem. Henover læses et skriftbånd: »Fader Abraham for Barm dig [over mig]« (Luk. 16,24). Til venstre herfor svæver en lille engel med en bog, hvori læses: »O Evig Dag er saa lang, Her gælder ingen Skiertsen«. Endelig ser man øverst til venstre en stråleglans med to salige skikkelser. Et bræt midt gennem maleriet er i ny tid erstattet

Fig. 55. Alabastfigurer, o. 1700, italienske(?), fra maleri af **Himmerige*, givet 1732 af Christen Sørensen Langballe (s. 2596, jf. fig. 19, 52). Fra venstre ses Filip, Thomas, Kristus som Verdens Frelser, Bartolomæus og Mattæus. Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Alabaster figures, c. 1700, Italian(?)*, from the painting of **Heaven*, donated in 1732 by Christen Sørensen Langballe. From the left: Philip, Thomas, Christ as Redeemer of the World, Bartholomew and Matthew.

af et umalet, og skriftbåndet er her suppleret efter afskrift 1902. I Museet på Koldinghus.

Som vidnesbyrd om gaven bærer **skrifttavlen* (fig. 56) fra 1733 denne indskrift med gylden fraktur på brun bund: »Disse overstaaende Apostel Billeder haver Christen Sørensen Langballe i Schierlund givet til Kierckens Prydelse den 18. April 1733, hielp os Gud Fader Søn og hellig Aand«. Tavlen har profilramme og indskrift i gul fraktur på brun bund, 30×45 cm. I Brande Museum.

De 16 små og delvist bemalede *alabastfigurer*, én dog af træ, har som nævnt stået på en hylde under maleriet af *Himmerige* (nr. 1), hvorover deres navne stadig læses. Figurerne, der med forsigtighed kan dateres o. 1700, står siden 2001 i en glasmontré ved sideskibets nordvæg. De er 23–26 cm høje og viser i midten Kristus som Verdens Frelser midt blandt 14 apostle (fig. 55). Bartolomæus er fornyet i bemalet træ, da han efter sigende var blevet malet til mel og fortæret som 'lægeme'.¹⁶

Over hver figur er navnet angivet i samme rækkefølge som under deres maleri (jf. fig. 52), ikke altid svarende til figurens fremtræden og attribut. Fra venstre ses: 1) »Peter« med skrifttavle. 2) »Jakob« med bog og afbrudt højre. 3) »Johannes« med bog og sav (Simon). 4) »Andreas« med skråkors. 5) »Paulus med sværd«. 6) (Fig. 55) »Filip«, skæglos med kalk (Johannes). 7) (Fig. 55) »Thomas« med bog mod knæet og højre arm afbrudt.

8) (Fig. 55) »Salvator Mundi« (Kristus som Verdens Frelser) med korsæble og afbrudt højre. 9) (Fig. 55) »Bartolomæus« med bog og rester af kniv. 10) (Fig. 55) »Matthæus« med åben bog og kølle (Judas Taddæus). 11) »Barnabas« med bog og højre hånd åbnet for et tabt attribut. 12) »Jakob« med bog og afbrudt højre. 13) »Simon«, tilsvarende. 14) »Judas« med pengepose. 15) »Mattias« med bog og afbrudt højre arm.

Den omfattende og komplekse udsmykning er bemærkelsesværdig ved sit koncept, ved de folkelige og katolske prægede motiver og ved den omstændighed, at en ikke adelig har tilført kirken så markant en prydelse.¹¹¹ Det er også sigende for hans selvfølelse, at gavens første del er overdraget på selve juleaftensdag. Christen Sørensen må have skaffet alabastfigurerne ved køb, måske i sidste ende fra Italien, og fået malerierne udført som en billedlig iklædning af dem.

Malerierne kan ikke skyldes samme maler(e) som billederne fra koret og pulpituret. De er af en folkelig, udtryksfuld karakter, som nærmest står i forlængelse af kalkmaleritraditionen, og som er sjælden i 1700-tallets maleri. Paralleller kan nævnes i tidens vestsvenske kirkeudsmykninger.¹¹²

Maleriet af *Himmerige* (nr. 1) må fra første færd have været opsat højt over korbuen med alabastfigurerne og skrifttavlen tilføjet nedenunder (jf. fig. 19), mens det af helvede (nr. 2) 1862 hang i tår-

net'. Før da fandtes det på skibets nordvæg »mellem vinduerne«,¹⁶ sandsynligvis den gamle plads. 1899 blev helvedesmaleriet henlagt på kirkeloftet, hvor Magnus-Petersen undersøgte det 1902, og det kom derefter 1928 til Museet på Koldinghus. Paradismotivet med figurerne beholdt 1899 sin plads, men blev sænket til lige over korbuen og fik skrifttavlen anbragt under sig i nord (fig. 30); et let forhøjet midtparti over maleriet blev øjensynligt borttaget. 1939 lod man småfigurerne nedtage og opsætte i præsteværelset, mens maleriet af Himmeriges herligheder og skrifttavlen overgik til Brande Museum. Det havde dog ikke plads til maleriet, der derfor blev opbevaret på Overgård i byen og senere på Midtgaard i Brandlund. 1977 ønskede museet, at det atter blev overtaget af kirken til ophængning, men her ville man i stedet sætte det på kirkeloftet. Grunden til dette ønske om 'usynliggørelse' var især, at sognet fandt motivet katolsk og billedet slet og ret 'rædselsfuldt'.¹¹³ Da nu også loftslugen var for smal, kom maleriet atter til museet. 2001 fik alabastfigurerne deres nuværende montre og plads ved sideskibets nordvæg.

Lysekroner. 1-3) Næsten ens, 1922-39, barokstil med kranse af otte lysearme. På hængekuglerne læses »Skænket af Konfirmander i Brande Kirke

i Aarene 1922-39«. 4) Nyere med fem arme. I våbenhuset. 1907 fik kirken tre *†lysekroner*.¹⁶

Et *†kirkeskib*, Vita, var ophængt 24. dec. 1924, bygget og skænket af skibstømrer Søren Jespersen, Brande.¹¹⁴ Fotografier viser skibet som en tremastet klipper med sortmalet skrog ophængt i skibets vestende (jf. fig. 30, 51).

En ny *†ligbåre* blev 1614 anskaffet fra Vejle.³⁹

Et *tårn* er leveret 1963 af Jermin Larsen, Odense, og har skiver på alle tårnets sider undtagen i øst.

Klokker. 1) 1933, tværmål 94 cm, glat, med indskrift: »Til Kirken i Brande gjorde de Smithske Støberier mig om i Aaret 1933. Livet forkynder jeg, Døden jeg glemmer ej, Sjælene til Gud Faders Favn kalder jeg hjem i Jesu Navn. Christen Madsen Thomsen, Nyholm, og Hustru, Else Kathrine f. Jensen, in memoriam givet«. 2) 1948, tværmål 83 cm, til dels utilgængeligt ophængt, leveret af De smithske Støberier i Ålborg. Indskrift fra salmen: »Kirkeklokke ej til hovedstæder ...«.

En *†klokke*, vistnok fra 14-1500-tallet, er omstøbt 1933. Et uldent fotografi (i NM) viser den uden indskrift, men med profilering om slagringen og fire lister om halsen; kronen ses delvist knækket af.

Fig. 56. *Skrifttavle fra 1733 til minde om Christen Sørensen Langballes stiftelse af malerier og alabastfigurer (s. 2598). Foto Arnold Mikkelsen 2017. — *Plaque from 1733 in memory of Christen Sørensen Langballe's donation of paintings and alabaster figures.

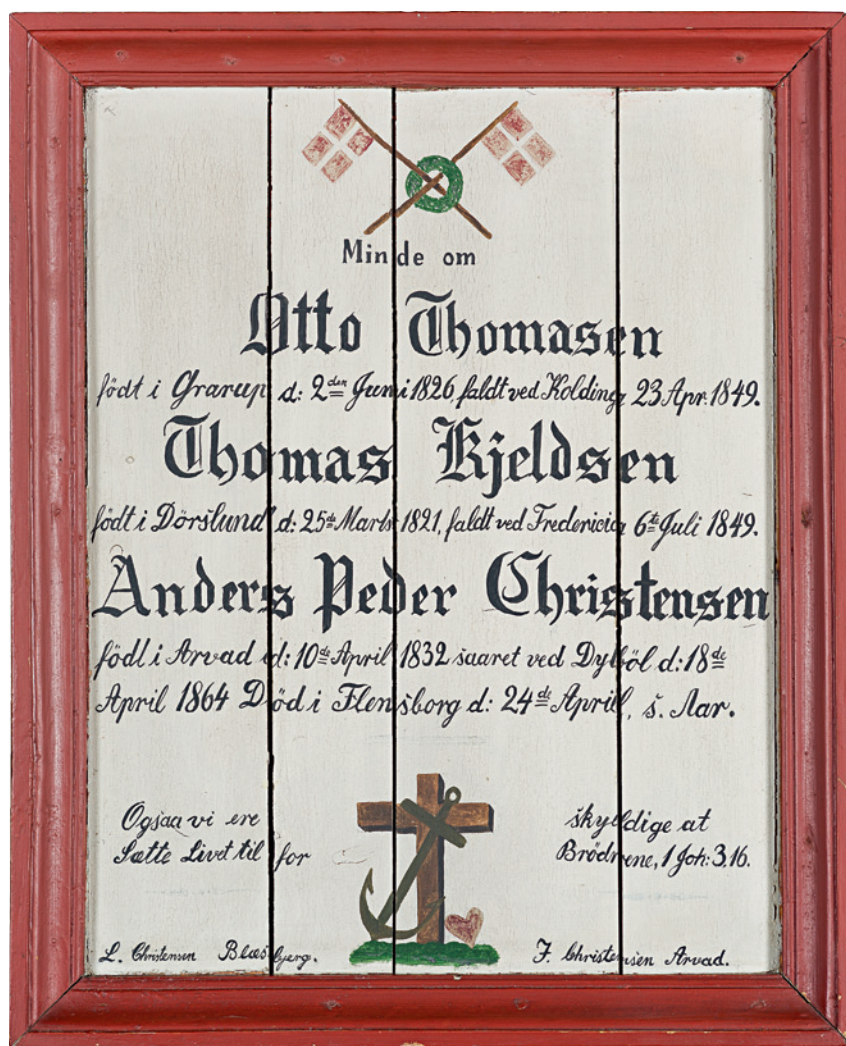

Fig. 57. Mindetavle, o. 1864, sat over tre faldne i krigene 1848-50 og 1864. Opsat af to sogneboer (s. 2600). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – Memorial tablet, c. 1864, to three of the fallen in the wars of 1848-50 and 1864. Set up by two parishioners.

GRAVMINDER

En *mindetavle* (fig. 57) fra 1864 (eller lidt senere) er sat over tre faldne i krigene 1848-50 og 1864: Otto Thomasen, *2. juni 1826 i Grarup, faldet 23. april 1849 ved Kolding, Thomas Kjeldsen, *25. marts 1821 i Dörslund, faldet 6. juli 1849 ved Fredericia samt Anders Peder Christensen, *10. april 1832 i Arvad, såret ved Dybbøl 18. april 1864, død 24. april samme år i Flensborg.

Tavle af fyrretræ, 68×56 cm, med smal profilramme og påskrift i sort frakturskrift (navnene),

antikva og skriveskrift på hvid bund. Øverst er troskyldigt malet to krydsende Dannebrogssflag i en krans, nederst tegnene for Tro, Håb og Kærlighed. Her læses også citat fra 1. Joh. 3,16 og med ganske små navnene på dem, der har ladet tavlen opsætte: »L. Christensen Blæsbjerg« og »J. Christensen Arvad«. 1938 på skibets sydvæg (jf. fig. 30), nu på tårnets østvæg i nord.

Gravsten. *1) (Fig. 58), o. 1600 over (præsten) »Søfrin« (Søren). Af den udslidte tekst læses i øvrigt kun »her hviler« og en afsluttende henvisning til Åbenbaringen.

Mørk kalksten, 110×70 cm, med stumper af indskrift i reliefversaler, dels peripatetisk, dels som tværskrift midt hen over stenen. Herover ses udhugget et bæger og en bog, der viser den døde som præst, og nederst et skjold med bomærke samt i hjørnerne ubestemmelige evangelisttegn.

Der kendes o. 1600 hele to sognepræster, Søren Madsen og Kasper Sørensen, som der kunne være tale om. 1768 hævdedes det, at stenen lå over en hr. Søren, som skulle have været sognets første præst efter reformationen. Stenen var allerede da ulæselig.⁷³ 1862 sad den indmuret i skibets nordvæg, og 1902 fremtrådte den ikke blot slidt, men også 'forbrændt' med en overstrygning af sort oliefarve.¹⁶ Det fortæltes på den tid i sognet, at stenen engang havde været en runesten, måske på grund af misforståelse af bomærket.²² I Brande Museum.

2) (Fig. 59), o. 1725, over ukendt.¹¹⁵ Grå kalksten, 202×126 cm, slidt, med to rundbuede, udslidte skrifttavler. De krones af den opstandne Frelser og kantes af ubehjælpsomt akantusløv, hvori to putti støtter tavlerne. Under dem ligger dødens genius i form af en sovende yngling, der holder et vinget timeglas imod knæet og hviler sin albue på et kranium med knogler (jf. nr. 3). I hjørnerne er der bladkranse med de fire evangelister siddende med deres symbolvæsen. Øverst tv. ses Matus, th. Markus, for neden Lukas og Johannes. Den sovende genius kendes fra andre gravsten på egnen (jf. nr. 3 og eksempelvis s. 417). Op imod våbenhusets sydvæg.

3) (Fig. 60), o. 1764, over Laurits Jensen Brandt, *9. juli 1715 i Brande by og sogn, samt hans hustru. Han levede med hende i ... år og blev imidlertid velsignet med en datter ..., †15. dec. 1764 i sin alders ... år, fem måneder og femten dage. Af hustruens gravskrift læses kun brudstykker.

Rødlig kalksten, 179×119 cm, et smukt arbejde tilskrevet Jens Jensen den yngre i Horsens. Det store udsvæjfede skriftfelt midtdeles af en nedhængende feston i hhv. mandens og hustruens gravskrift (indhugget kursiv). Feltet krones af Den Opstandne Frelser i skyen, der flankeres af svævende putti med palmegren og sejrens krans. Ved siderne og forneden fylder rocailler ud om-

kring endnu et svejfet og midtdelt skriftfelt med kun brudstykkvis læselig religiøs indskrift. Nederst ses tre forkrænkelighedssymboler, i midten dødens genius i skikkelse af en halvt liggende yngling, der støtter sig på et kranium og holder et timeglas imod knæet (jf. nr. 2). Genien flankeres i hjørnerne af to siddende putti, af hvilke den venstre blæser sæbebobler, mens den anden holder en ubestemmelig krans. Stenen har lighed med andre i Barrit og Givskud kirker (s. 1285, 2333), der kan tilskrives samme billedhugger.¹¹⁶ Den var 1862 sammen med †nr. 1 indmuret i kirkens vestmur. For ikke så længe siden havde stenene ligget ude på kirkegården, hvor børnene om vinteren benyttede dem som glidebane. Dette skønnes at være årsag til, at stenene nu var meget afslidte.¹⁶ Nu opsat imod våbenhusets vestvæg.

Fig. 58. ★Gravsten nr. 1, 1611, over ukendt sognepræst (s. 2600). I Brande Museum. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – ★Tombstone, 1611, of unknown pastor.

†*Gravsten*. 1) Udateret, 1862 omtalt som en 'ligsten eller ligtavle' opsat i skibets vestmur. Nogle år tidligere lå den ude på kirkegården, hvor børnene om vinteren benyttede den som glidebane.¹⁶

2) O. 1795, Over Niels Jensen Kjærsgaard, ejer af Brandholm 1771–97. Stenen blev 1862 opsat i våbenhuset.¹⁶

†*Begravelser*. Kirken havde to begravelser: den ene under korgulvet for Brandholms ejere, den anden i gulvet under tårnrummet for 'nogle præstefamilier'. Næsten alt bevaret kistetilbehør må stamme fra begravelse nr. 1.

1) For Brandholms ejere, indrettet o. 1689 i en krypt 'under koret' (jf. s. 2560 og fig. 8a–b), der vides åbnet 1905, 1910 og 1927. Det meste kisteudstyr blev der taget vare på 1910, andet 1927 og 1964. Fra krypten stammer syv *kisteplader*, sva-

rende til antallet af kister 1927. Af pladerne er de fem nu opsat på træplader på tårnrummets nordvæg sammen med to *våbenbeslag* og to *prydbeslag* (jf. fig. 61–62). To **plader* er i Brande Museum og yderligere nogle **beslag* og rester er siden 1964 i Nationalmuseet, mens **to* er i Brande Museum.¹¹⁷ Fra kryptens åbning 1927 stammer endvidere nogle **kistehanke*, der er i Museet på Koldinghus. Konservering har fundet sted 1910 og 1933 (i Nationalmuseet).¹¹⁸ Som vigtig dokumentation findes en farvelagt tegning fra 1932, 1939 og 1956 udført af Bjarne Kielgast Andersen ved Brande Museum (fig. 64).

1927 kunne konstateres, at der stod syv (voksne) †*kister* i to rækker, tre ved siden af hinanden og en på tværs af den ene række; en havde måske tidligere stået oven på de andre. De ret store ki-

Fig. 59–60. Gravsten nr. 2 og 3 (s. 2601). 59. O. 1725, over ukendte. 60. O. 1764, over Laurits Jensen Brandt, hans hustru og datter. Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Tombstones*. 59. C. 1725, of unknown deceased. 60. C. 1764, of Laurits Jensen Brandt, his wife and daughter.

Fig. 61–62. 61. Kisteplader for Conrad von Høvelen til Brandholm, 1689 (foroven), hans hustru Sibille Gøye, 1724, samt plade med Høvelen-våben fra hans $\dagger$ kiste (s. 2603–04). 62. Kisteplade, 1741, for Elisabeth von Høvelen (s. 2604), samt svævende engle og en plade med hendes firnevåben (s. 2604–05). – 61. Coffin plates for Conrad von Høvelen of Brandholm, 1689 (above), his wife Sibille Gøye, 1724, and plate with the Høvelen arms from his $\dagger$ coffin. 62. Coffin plate, 1741, for Elisabeth von Høvelen, hovering angels and a plate with her family arms.

ster var delvist ødelagte og havde været betrukket med læder og forsynet med de nævnte $\star$ kistehanke ('håndtag').¹¹⁹ Af de fundne kisteplader var den ene, for Birgitte Parsberg, så medtaget, at den ikke kunne 'opbevares', men den sikredes alligevel og er i Brande Museum. Efter undersøgelsen blev kisternes rester nedsat sammen med skeletterne på kirkegården ved ligkapellet.¹¹⁴

Kisteplader. a) (fig. 61), 1689, over Conrad von Høvelen til Brandholm, $\star$ 22. febr. 1630 i Altenov. Hans fader var Hans von Høvelen til Levensted, hans moder Mette die Post. Han havde fra barndommen altid beflittet sig på først at lære Gud at kende og holdt ham for øje som en sand kristen

og et Guds barn (videre rosende omtale), $\dagger$ 15. nov. 1689 på Brandholm 60 år gammel »ringer 3 måneder«. Afsluttende citat fra Visd. 3(1): »De Retferdiges Siæle er i Gvds Haand ...«.

Bredoval plade af kobber, 54×59 cm, med graverede, let skrå versaler og bred rand af akantusløv, hvori der foroven ses hans fædrene og mødrene våbener. Fra Conrad von Høvelens $\dagger$ kiste stammer endvidere en *våbenplade*, 27×24 cm, med hjelmprydet Høvelen-våben omkranset af akantusløv. Våbenet har rester af rød farve (jf. fig. 61, 64). Den fremkom 1910, men blev af graveren givet til skræddermester J. Rasmussen, efter hvis død den atter kom til kirken.¹¹⁴

b) 1702, for Amalia Anna von Høvelen (gift med) Fredrich Wris (Urne) af Axelvold, *6. jan. 1663 i Brunsvig. Hendes far var Conrad von Høvelen til Brandholm, hendes moder Sebilla Giøe (lang rosende omtale). Hun levede kærligt og fornøjeligt med sin ægtefælle, hvilket varede kun et år og seks dage, †18. jan. 1702 (i barsel) i en alder af 38 år og 12 dage. Gravvers:

»Gvds vdvalde

En Qvinde skal blifve salig formedelst Børnefødsel
Der som hun [bliv]ver i Troen vdi Kiærlighed og vdi
Hell[ig]hed med trygt 2 Pavli Ep(istel) til Tim 15.

Jeg ha[fv]er strid den gode Strid jeg haffver
beholt Troen og en god Samvittighed.

Fremdeles er Retferdigheds krone bort

Lagt til mig som Herren skal give

Mig på den Dag«.

Oval plade af messing, 69×72 cm, med påskrift i versaler, der er indslået som tætstillede prikker. Som en bred rand er opdrevet store blomster, hvori man øverst ser afdødes fædrene og mødrene våbener.

*c) 1710, for Niels Parsberg til Brandholm, *30. jan. 1653 på sin fædrenegård Eskildstrup i

Selland. Hans fader var Niels Parsberg til Eskildstrup, hans moder Kiersten Kaas til Selleberg. I sin ungdom kom han i Kgl. Majestæts tjeneste i 13 år og vovede liv og blod imod rigets fjender. Han levede i ægteskab 22 år og fire måneder og var tålmodig i sin langvarige sygdom, kors og modgang, †17. febr. 1710. Afsluttende henvisning til Visd. 3,1. Af kobber, bredoval, 25×38 cm, med skriveskrift. I Brande Museum.

d) 1713, for Preben Parsberg, *5. aug. 1696. Faderen var Niels Parsberg til Brandholm, hans moder Elisabeth von Høvelen (lang rosende omtale). Før sin død forudsagde han »baade stor Nød iblandt Menniskenes Børn, der nest Fien-dernis (indfald?) og at den yderste Dommedag var snart til kommende ...«. Han var i sin sygdom meget gudfrygtig og tålmodig. Han befalede sig til Gud (med en lang bekendelse), †28. febr. 1713. Oval plade af bly, 40×44 cm, med graveret velsalskrift. Pladens venstre side er noget nedbrudt, så det vanskeliggør læsningen af den nederste del.

e) (Jf. fig. 61), 1724, for major Conradt von Hövels frue Sebille Giøe til Brandholm, *25. nov. 1630 på Turrebygaard i Selland af Eskild Giøe til Turrebygaard og Brandholm. Hendes moder var Emerenze Rosenkrantz til Camboe udi Holstein. Hun levede som en sand kristen ... og endte sit levned 3. juni 1724. Lang rosende omtale med citat fra 2. Tim. 4,(7) »Jeg Hafuer Stridet En god Strid ...«. Højoval plade af bly, 32×21 cm, med graveret påskrift i skriveskrift.

f) (jf. fig. 62), 1741, for Elisabeth von Høvelen, *14. marts 1665 i Lybeck. Hendes far var major Conradt von Høvelen, hendes moder Sibille Giøe. Hun kom i ægteskab 21. sept. 1687 med Niels Parsberg og var i ægteskabet velsignet med ti børn, af hvilke de seks var hensovede, før hun 17. febr. 1710 kom i sørgelig enkestand (rosende omtale), †17. juni 1741 efter at have levet i denne jammerdal 76 år, tre måneder og 11 dage. Efter henvisning til Ps. 116,7-9 lang rosende omtale, der til dels er formet som en bøn. Højoval plade af kobber, 48×44 cm, med graveret kursivskrift,

Fig. 63. Krypt under tårnet med †kister, 1932 (s. 2560, 2606). Foto Brande Arkiv. – *Crypt beneath the tower with †coffins.*

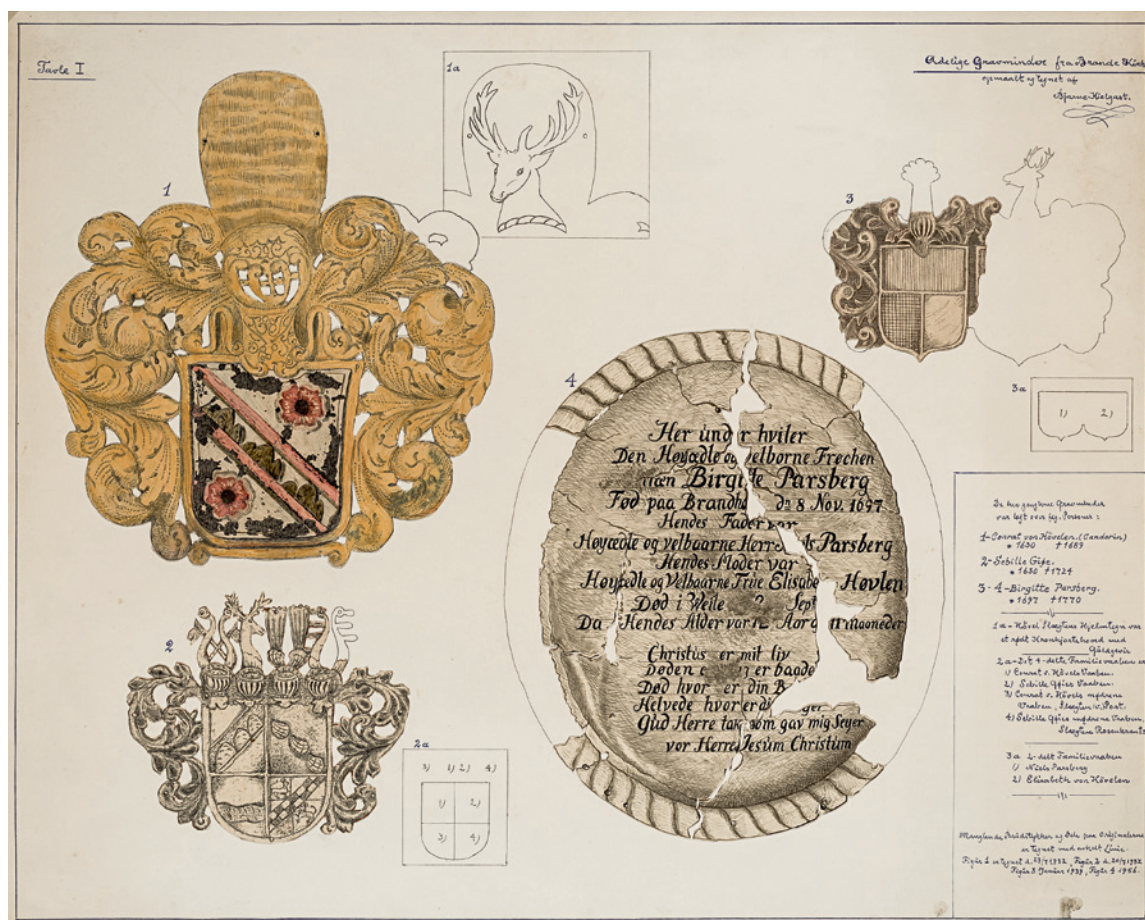

Fig. 64. Tegning af kistetilbehør fra Brandholms begravelse (s. 2602–06). Foroven tv. våben fra Conrad von Høvelens kiste, 1689, endvidere **★**kisteplade for Birgitte Parsberg, 1744, og våbener fra hendes og Elisabeth von Høvelens **†**kister. Tegning af Bjarne Kielgast Andersen, Brande Museum. – *Drawing of coffin mountings from Brandholm burial. Above left: arms from Conrad von Høvelen's coffin, 1689, as well as a **★**coffin plate for Birgitte Parsberg, 1744, and arms from her and Elisabeth von Høvelen's **†**coffins.*

der omgives af gennembrudt akantusløv. Fra Elisabeth von Høvelens *†kiste* stammer endvidere en firkoblet *våbenplade* (jf. fig. 64) i form af hendes firanvåben, 14×16 cm.¹²⁰

*g) (Jf. fig. 64), 1744, for Birgitte Parsberg, *8. nov. 1697 på Brandho[lm]. Hendes fader var (Niels) Parsberg, hendes moder Elisabe[th von] Høvlen, †... sept. (1770), da hendes alder var ... (72 år). Gravvers. Højoval plade af kobber, 28×22 cm, med skriveskrift og smal tovsnoet rand; revnet midt igennem. Den skønnedes ved optagningen så medtaget, at man mente ikke at kunne 'istandsætte' den. I Brande Museum. Fra Birgitte Parsbergs †*kiste* stammer også resterne

af en **våbenplade* med hendes forældres våbener samt hjelmprydelse og kransende akantusløv, nu 8×8 cm (jf. fig. 64). I Brande Museum.

Våben- og prydblader, o. 1700. I kirken: Foruden de under kistepladerne a og f anførte våbenplader to prydblader i form af basunblæsende engle (jf. fig. 62).

I *Nationalmuseet* findes en *våbenplade tilhørende slægten Kaas med stump hjelmtegn, 14×9 cm, øvre del af et ubestemmeligt *skjold, 7×10 cm, og et tomt våbenskjold (stærkt irret) med stort hjelmtegn, 21×11 cm. Endvidere tre små, ubestemmelige pladestumper ligeledes fundet 1964 ved udgravning til varmeanlæg (inv.nr. D 435/1964).

I Brande Museum opbevares en søndret prydpåse af messing, 51×38 cm, med løvværk samt en engel med basun, og i Museet på Koldinghus som nævnt et par kistehanke.

2) O. 1750, indrettet af præsten og kirkeejeren Jens Risom (†1756) i gulvet under tårnrummet (jf. s. 2560 og fig. 8a-b), hvor der 1927 stod ti kister. Ved en tidligere åbning 1905 var Risoms kiste blevet forsynet med en *†plade*, hvorpå læstes, at han lod kammeret indrette, og at hans hustru hvilede i kisten ved siden af. Han lå i sin præstekjole med krave om halsen, der var forsynet med en sløjfe.¹²¹ Også hustruens skelet havde rester af ligtøjet, hvortil hørte et fløjlsbånd og en sort sløjfe foran.¹¹⁴ 1905 opregnedes fem voksenkister og fem små.¹²² En af de store var så medtaget af fugt, at den var aldeles rådden. Låget var fuldstændig sunket sammen over skelettet, som tilhørte en kvinde. I den største barnekiste lå liget af en pige i konfirmationsalderen. Skelet og ligtøj var også her velbevaret, og kisten ansås for en af de sidst nedsatte.¹¹⁴ Begravelsen blev tømt 1939, da der blev taget fotografier af flere barnekister (jf. fig. 63), nogle åbnede med bevarede lig.¹²³ Kisterne havde høje, stærkt profilerede låg.

En **kisteplade*, for ukendt, er af irret kobber, ca. 44×50 cm, med stumper af skriveskrift. Den søndrede plade har omkransende løvværk, hvori

to kvinder med bog og timeglas. I Brande Museum.

Kirkegårdsmonumenter. 1) O. 1865, over Iens [N]ielsen, *7. sept. 1854 i Sønder Askær, †17. aug. 1865(?) sammesteds. Støbejernskors, 92 cm højt, med nygotiske ender og versalindskrift. Nordligst på kirkegården.

2) O. 1869, over Johanne Marie MasDatter, *18. april 1810 i Risbjerg, †1. ... 1869 sammesteds. Støbejernskors, 114 cm højt, med bladender, versalindskrift og en ubestemmelig figur forneden. Plads som nr. 1.

3) O. 1871, over Anders Jensen. *3(?) dec. 1797 i Sandfeldbjerg, †1. juni 1871 i Riisbjerg. Støbejernskors, med skriveskrift, bladender, håndtryk foroven og anker forneden. Plads som nr. 1.

†Kirkegårdsmonumenter. 1) Fra første del af 1800-tallet, lagt over Ane Marie Jensdatter, der 1808 blev gift med Kjeld Thomsen i Stampen. Den stod 1862 i våbenhuset.¹⁶ Stenen henlå siden i præstens hønsegård.

2) O. 1812. Læseligt var 1862 »død 1812 i Stampen og efterlod sig to sønner og en datter«. Stenen formodedes da lagt over Kjeld Thomsens fader eller moder (jf. nr. 1).¹⁶

†Monumenter af træ. 1872 skulle de gamle trægravrammer og trægravmæler fjernes, medmindre ejerne erstattede dem med nye.⁶⁸

Fig. 65. Kirken og kirkegården set fra nord, o. 1930. Foto Brande Arkiv. – *The church and churchyard seen from the north c. 1930.*

Fig. 66. Kirken set fra nordøst. Foto Ebbe Nyborg 2016. – *The church seen from the north east.*

KILDER OG HENVISNINGER

Vedr. arkivalier for Vejle Amt i almindelighed henvises til s. 56–58, vedr. litteratur og forkortelser til s. 59–62. Endvidere er benyttet:

Arkivalier. *Kirkens Arkiv*. Indkomne breve 1844–1921; Kirkeprotokol 1861–1986.

Det Kgl. Bygningsinspektors arkiv. Brande Kirke.

LAVib. *Tingbog Nørvang Herred 1664–1666*. – *Landsbykirkernes Regnskabsbøger*. Regnskabsbog for Brande Kirke 1859–1918 (C KRB 45A). – *Nørvang Herreds Provsti*. Kirkesyn 1700 (C4.189); Diverse breve og cirkulærer 1758–1812 (C37B.10). – *Vejle Kirkebog 1714–85* (C441.1). – *Ribe bispearkiv*. Kirke- og præstegårdssyn 1811–15 (C4.709).

NM. *Håndskrifter*. Fr. Uldall, Om de danske Landsbykirker V, 383–86 (1890), – *Indberetninger*. Magnus-Petersen 1897 (inventar); samme 1899 (inventar); samme 1902 (inventar på kirkeloftet); Peter Linde 1910 (kisteplader); C. H. Boisen 1924 (præstegård); usigneret 1933 (kisteplader); Georg N. Kristiansen 1964 (alterbordsforside); Mogens Larsen 1971 (inventar); Arne

Nyboe 1987 (inventar); E. B. Rosing Holm 1989 (inventar); Vibeke Michelsen 1993 (inventar); Keld de Fine Licht 1994 (bygning og klokke); Orla Hylleberg Eriksen, NNU rapportblad nr. 32, 2017 (dendrokronologiske undersøgelser). Desuden diverse avisudklip fra Herning Folkeblad og Vejle Amts Folkeblad.

Tegninger og opmålinger. NM. Tegninger af altartavle og prædikestol ved J. Magnus-Petersen 1897; opmåling, grundplaner, snit og facader ved H. Lønborg Jensen, (1939); anonym tegning af to stolegavle (1939); tegning af døbefont ved førstelærer Kr. Madsen 1941; opmålinger af alterbordsforside samt kalke af indskrift på krucifiks ved Georg N. Kristiansen 1964; plantegning med placering af nyt orgel ved K. Kristiansen, Brande 1987. *Brande Museum*. Farvelagt tegning af kisteplader og –tilbehør ved Bjarne Kielgast 1932, 1939 og 1956.

Litteratur. U. Birkedal, »Af Brande sogns liber daticus«, *KirkehistSaml* 3. rk. 5. bd., 1884–86, 163–171. T. Bundgaard Lassen, *Brande Kirke*. Brande 1935. T. Bundgaard Lassen & Lars Nielsen, *Brande Sogns Historie*, Vejle 1942. Hans Andersen, *Menighedsråd ved Brande kirke gennem 100 år*. Brande 2003. Jan Svendsen (red.), *Ved urhanens fjer*. Brande 2010.

Historisk indledning og bygningsbeskrivelse ved Jakob Kieffer-Olsen, kalkmalerier, inventar og gravminder ved Ebbe Nyborg og Ole Beuchert Olesen (orgler). Heraldisk konsulent Allan Tønnesen. Engelsk oversættelse ved James Manley, oversættelse fra latin ved Peter Zeeberg. Korrektur ved Anne Frovin. Teknisk og grafisk tilrettelæggelse ved Mogens Vedsø. Redaktionen afsluttet oktober 2017.

¹ *Kronens Skøder* III, 309. LAVib. *Ribe Bispearkiv*. Kirkesyn 1696-1775 (C 4.189).

² *Lassen & Nielsen 1942*, 116. *DaAtlas* V, bd. 2, 982. *Trap* 5, VIII, 669.

³ *Lassen & Nielsen 1942*, 116. *Andersen 2003*, 20. LAVib. *Ribe bispearkiv*. Nørvang Herred. Uregistreret korrespondance 1780-94 (C 4. 62). Der er uenighed om Jens Risoms dødsår. 1942 anførte T. Bundgaard Lassen 1758, mens U. Birkedal 1882-84 understregede, at det var 1756 og ikke 1758, se *Lassen & Nielsen 1942*, 116 og *Birkedal 1882-84*, 164.

⁴ LAVib. *Ribe bispearkiv*. Kirke- og præstegårdssyn 1805-06 (C 4.707). LAVib. *Ribe bispearkiv*. Kirke- og præstegårdssyn 1807-10 (C 4.708). LAVib. *Nørvang-Tørrild Hrd.s Provsti*. Synsprotokol 1833-1909 (C 38.3). *Lassen & Nielsen 1942*, 116. LAVib. *Landsbykirkernes Regnskabsbøger*. Regnskabsbog for Brande Kirke 1859-1918 (C KRB 45A). T. Bundgaard Lassen formodede, at sogneboerne erhvervede hele kirken 1829, da Brandholm overgik fra Otto Arrevad til hans søn.

⁵ RA. 233. *Danske Kancelli*. Seks års kirkeregnskaber 1614-20 (B 184d). Brandlunds brug af Kirkekær mod jordskyld til Brande Kirke kan følges tilbage til 1529, jf. *KglRetDom* I, 715.

⁶ *Lassen & Nielsen 1942*, 94. *Kirkens arkiv*. Kirkeprotokol 1861-1986.

⁷ Tang Kristensen, *Danske Sagn*, Ny rk. III, no. 486. Afstanden mellem Overgaard og Petersborg er under 400 m.

⁸ Evald Tang Kristensen, *Jyske folkesagn*, 1876, nr. 121. Sagnet fortælles om Gellerup Kirke, Hammerum Hrd.; sidste sætning lyder 'Det selv samme fortælles om Brande kirke.'

⁹ Evald Tang Kristensen, *Jyske folkesagn*, 1876, nr. 79 f.

¹⁰ Tang Kristensen, *Danske Sagn* V, nr. 904.

¹¹ NM. Korrespondance.

¹² *Svendsen 1910*, 144, 135. Baptisternes historie i Brande går tilbage til 1863.

¹³ Henrik Pedersen, *De danske Landbrug*, 1928, 127-28.

¹⁴ www.statistikbanken.dk.

¹⁵ *Andersen 2003*, 84. *Birkedal 1882-84*, 164. *Lassen & Nielsen 1942*, 125.

¹⁶ *Kirkens arkiv*. Kirkeprotokol 1861-1986.

¹⁷ LAVib. *Nørvang-Tørrild Hrd.s Provsti*. Synsprotokol 1833-1909 (C 38.3).

¹⁸ Sydsidens fra 1949 (arkitekt A. Boe, Brande) blev december 1959 godkendt som model for lågerne i vest og nord. *Det Kgl. Bygningsinspektors arkiv*. Brande Kirke.

¹⁹ RA. 233. *Danske Kancelli*. Seks års kirkeregnskaber 1614-20 (B 184d). LAVib. *Bjerre Hrd.s Provsti*. Synsprotokol for kirker og præstegårde 1803-18 (C 35 A). LAVib. *Landsbykirkernes Regnskabsbøger*. Regnskabsbog for Brande Kirke 1859-1918 (C KRB 45A).

²⁰ LAVib. *Tingbog Nørvang Herred* 1664-66. LAVib. *Ribe bispearkiv*. Regnskaber for Jelling Sysselprovstis Kirke 1676-86 (C 4.1388). LAVib. *Ribe bispearkiv*. Kirkesyn 1696-1775 (C 4.189). LAVib. *Ribe bispearkiv*. Kirke- og præstegårdssyn 1811-15 (C 4.709).

²¹ *Kirkens arkiv*. Kirkeprotokol 1861-1986. 1815 var der stadig både låge og port, jf. LAVib. *Ribe bispearkiv*. Kirke- og præstegårdssyn 1811-15 (C 4.709).

²² LAVib. *Landsbykirkernes Regnskabsbøger*. Regnskabsbog for Brande Kirke 1859-1918 (C KRB 45A).

²³ *Andersen 2003*, 98.

²⁴ LAVib. *Nørvang-Tørrild Hrd.s Provsti*. Synsprotokol 1833-1909 (C 38.3). LAVib. *Landsbykirkernes Regnskabsbøger*. Regnskabsbog for Brande Kirke 1859-1918 (C KRB 45A).

²⁵ Mogens Jensen, »Brande-Grene provsti«, *Ribe Stiftsbog* 2003, 105.

²⁶ *Kirkens arkiv*. Kirkeprotokol 1861-1986. *Det Kgl. Bygningsinspektors arkiv*. Brande Kirke.

²⁷ *Kirkens arkiv*. Kirkeprotokol 1861-1986. NM. Uldall 1890.

²⁸ Tilmuringens sten er groft pudset og kan ses på loftet over sakristiet.

²⁹ NM. Uldall 1890. Om trærammen stadig sidder der, vides ikke.

³⁰ Begge vinduer står med ensidet smig til tilmuringen, korets vinduesblending er 35 cm, mens skibets er 62 cm dyb.

³¹ NM. Uldall 1890.

³² NM. Uldall 1890. Det virker ikke sandsynligt, at Uldall har forvekslet det sene vindue over altertavlen (s. 2565) med et oprindeligt.

³³ NM. Uldall 1890. Vinduesoverliggeren blev 1935 beskrevet som 'en stor granitsten med en udhugget bue', se *Lassen 1935*, 4.

³⁴ NM. Uldall 1890. *Kirkens arkiv*. Kirkeprotokol 1861-1986.

³⁵ En parallel findes i Ejding Kirke, Ringkøbing Amt.

³⁶ En vestforlængelse har været overvejet, men en kraftig reparation anses for mere sandsynlig. Imod en vestforlængelse taler, at skibet i så fald har været uforholdsmæssig kort, at der ikke er set spor efter mere østligt placerede døre, og sidst men ikke mindst, at det oprindelige vindue i skibets sydмур sidder så langt mod vest, at det ikke giver mulighed for en rimelig placering af vinduer og dør.

³⁷ Anno 1732, henvisende til en istandsættelse ved

Fig. 67. Kragsten, formodentlig fra korbuen (s. 2559), her vist lodret indsat i våbenhusets sydvestlige hjørne. Foto Victor Hermansen 1938. – *Corbel, presumably from chancel arch, shown here inserted vertically in the southwestern corner of the porch.*

kirkeejerne. Det blev nedtaget 1928 og erstattet af en kopi (smedemester Rahbæk, Brande); det nedtagne befinder sig på Brande Museum, inv.nr. 755.

³⁸ Af dokumentet oprettet i forbindelse med salget af kirken 1760 fremgår det, at det af Jens Risom og frue indrettede begravelsessted forblev i familiens eje. LAVib. *Nørvang Hrd.s Provsti*. Diverse breve og cirkulærer 1758-1812 (C37B.10).

³⁹ RA. 233. *Danske Kancelli*. Seks års kirkeregnskaber 1614-20 (B 184d).

⁴⁰ LAVib. *Ribe Bispearkiv*. Regnskaber for Jelling Selsprovstis Kirker 1676-86 (C 4.1388).

⁴¹ *DaAtlas* V, bd. 2, 982. Pyramidetaget omtaltes som 'et smukt firekantet spir'.

⁴² En senere kopi findes på Brande Museum, inv.nr. 482 (jf. s. 2569 og note 60).

⁴³ *Kirkens arkiv*. Kirkeprotokol 1861-1986. Til krypten hører en glug nederst i tårnets vestmur.

⁴⁴ Et bueslag fra opgangen til (†)pulpituret ses i væggen vest for og over syddøren.

⁴⁵ LAVib. *Ribe bispearkiv*. Kirkesyn 1696–1775 (C 4.189).

⁴⁶ Andersen 2003, 23–24.

⁴⁷ En tilhørende glug ses nederst på korets sydside, lidt vest for vinduet.

⁴⁸ LAVib. *Tingbog Nørvang Herred* 1664–66.

⁴⁹ *DaAtlas* V, bd. 2, 982. Lassen 1935, 4.

⁵⁰ *Kirkens arkiv*. Kirkeprotokol 1861–1986. Lassen 1935, 4.

⁵¹ H. Lønborg-Jensen gennemførte 1914–16 en kraftig om- og udbygning af Haslev kirke, *DK Sorø* 566–69.

⁵² T. Bundgaard Lassen mente 1935, at det blev indsat på ny, se Lassen 1935, 7.

⁵³ Lassen 1935, 13.

⁵⁴ Der er seks spærfag over koret, 14 over skibet og et nyt 15. over østre gavltrekan. Angående tagværkstyper se Per Kristian Madsen, »Middelalderlige kirketagværker i Sydvest- og Sønderjylland – eksempler på alder og typer«, *ÅrbOldkHist* 2003, 2007, 40–41.

⁵⁵ NM. Dendrokronologisk Laboratorium. Orla Hylleberg Eriksen, NNU rapport nr. 32, 2017. Af de 16 udtagne prøver kunne de 15 dateres. 13 havde bevaret splintved eller blev på baggrund af iagttagelser under prøveudtagningen fastslået kun at mangle splintved. Fra koret kunne fire ud af fem prøver dateres. En havde otte splintåringer bevaret og et fældningstidspunkt o. 1410 (prøve nr. 61391039), mens fældningstidspunktet for de tre øvrige var o. 1407 (prøve nr. 61391019), o. 1408 (prøve nr. 61391049) og o. 1404 (prøve nr. 61391059). Fra de vestligste fire fag i skibet blev taget fem prøver, der alle kunne dateres, ingen havde bevaret splintåringer. En prøve med iagttaget splint med 103 åringer (prøve nr. 61390059) havde sidste daterede åringer 1448 med et fældningstidspunkt o. 1468, en anden uden iagttaget splint med 73 åringer (prøve nr. 61390029) havde sidste daterede åringer 1420 med et fældningstidspunkt efter o. 1440, en tredje uden iagttaget splint med 34 åringer (prøve nr. 61390029) havde sidste daterede åringer 1467 med et fældningstidspunkt efter o. 1482, en fjerde med iagttaget splint med 89 åringer (prøve nr. 61390019) havde sidste daterede åringer 1459 med et fældningstidspunkt o. 1479, og en femte med iagttaget splint med 94 åringer (prøve nr. 61390049) havde sidste daterede åringer 1462 med et fældningstidspunkt o. 1482. Fra den øvrige del af skibet blev taget seks prøver, der alle kunne dateres. Fire havde bevaret splintåringer, en havde bevaret grænsen mellem kerntre og splint, og der var iagttaget splint på den sjette. Dateringerne lyder på o. 1484 (prøve nr. 61390089), o. 1488 (prøve nr. 61390099), o. 1491 (prøve nr. 61390109), o. 1493 (prøve nr. 61390069), o. 1496 (prøve nr. 61390079) og o. 1496 (prøve nr. 61390119).

⁵⁶ *Det Kgl. Bygningsinspektors arkiv*. Brande Kirke.

⁵⁷ Lassen 1935, 7.

⁵⁸ *Kirkens arkiv*. Kirkeprotokol 1861–1986. LAVib. *Ribe bispearkiv*. Kirkesyn 1696–1775 (C 4.189).

⁵⁹ *Kirkens arkiv*. Kirkeprotokol 1861–1986. Ifølge Andersen 2003, 34 blev kakkelovnen ikke sat op.

⁶⁰ Brande Museum, inv.nr. 482. Fanen bærer påskriften »Hans Madsen Blikkenslager 29.12.1920«.

⁶¹ U. Birkedal, »Af Brande Sogns Historie«, *Kirkehistoriske Samlinger* 3,5, 1884–86, 164.

⁶² Finn Pedersen ved Brande Museum takkes for at have stillet et stort, også arkivalisk materiale til rådighed og for at have læst en kyndig korrektur på inventar- og gravmindebeskrivelserne.

⁶³ LAVib. *Ribe bispearkiv*. Kirke- og præstegårdssyn 1811–15 (C 4.709).

⁶⁴ LAVib. *Nørvang Hrd.s Provsti*. Kirkesyn 1700 (C 4.189).

⁶⁵ Retouche var især nødvendig på nederste Kristusbillede, hvor en udbedring er markeret med skravering.

⁶⁶ LAVib. *Nørvang Hrd.s Provsti*. Diverse breve og cirkulærer 1758–1812 (C37B.10).

⁶⁷ LAVib. *Ribe bispearkiv*. Kirke- og præstegårdssyn 1811–15 (C 4.709).

⁶⁸ LAVib. *Nørvang-Tørrild Hrd.s Provsti*. Synsprotokol 1854–90 (C 38.3).

⁶⁹ Dydefigurerne er forbyttede (foto i NM) og har derved oprindeligt begge haft blikket vendt op imod Den Opstandne Frelser.

⁷⁰ Se også Jens Jensen, »Clausholm-sengen eller Gl. Estrup-sengen«, *Herregårdshistorie* 8, udg. Britta Andersen, Marie Aaberg Andersen og Klaus Højbjerg, Gammel Estrup – Herregårdsmuseet 2013, 111–19.

⁷¹ Evangelisterne således i Janderup, englene på Peder Pedersen Bonums epitafium i Skanderup i Skanderborg fra o. 1637. (*DK Århus* 2921).

⁷² Jensen, *Snedkere*, 87–93; Hanne Jönsson, *Peder Jensøn Koldings prædikestol i Vor Frelses Kirke i Horsens 1670. Gud til ære Kirken til Zirat*, Horsens 1987, især 33–53. Meget givende er Otto Norns anmeldelse af den sidste i (svensk) *Konsthistorisk Tidskrift* 1989. hæfte 1, 34–37.

⁷³ *DaAtlas* V,2, 982–83.

⁷⁴ I sin opmalede skikkelse bøjede Jesus sit hoved til den modsatte side.

⁷⁵ Farvediapositive af afdækningsprøver i NM.

⁷⁶ Bent Knie-Andersen, *Horsens købstaden og guldsmedene 1500–1900*, Horsens 2006, 184–89.

⁷⁷ Synsprot. 1854–90 (jf. note 68). *Guldsmedvejle* 34.

⁷⁸ De 80 cm høje dele måler i længden 112, 187 og 240 cm.

⁷⁹ Nielsen 1941, 93–112.

⁸⁰ »Gud til Ære og hans Menighed til Opbyggelse. Anno Domini 1939 i Kong Kristian 10s Regeringstid da Johs. Hansen var Kirkeminister, V. Holbøll Departementschef, I. Scharling Biskop, A. C. Andersen Provst og Kr. Otte Præst istandsattes og udvidedes paa

Fig. 68. Indre set mod vest. Foto Arnold Mikkelsen 2016. – Interior looking west.

Menighedens og Statens Bekostning Brande Gamle Kirke, idet nordre Sideskib og Sakristi tilbyggedes, Koret hvælvedes, Våbenhus, Stoleværk, Orgel og Knæfald ombyggedes, Loftet fornyedes og Varmeværk indlagdes. Under Konservator H. Munks Ledelse blev Alter og Prædikestol paa ny istandsat og Orgel og Stoleværk dekoreret. Arkitekten var H. Lønborg-Jensen«.

⁸¹ Andersen 2003, 22-38.

⁸² Herom Ebbe Nyborg, »Lektorieprædikestole og katekismusaltertavler«, *Tro og bilde i Norden i reformasjonens århundre*, Oslo 1991, 232 ff.

⁸³ Georg Garde, *Danske silkebroderede lærredsduge fra 16. og 17. århundrede*, 1961, 282.

⁸⁴ NM. Søren Abildgaards notesbog nr. VIII,4. Hvorfor Ove Juels våben blot har været påmalet, er svært forståeligt.

⁸⁵ Således blev den lidt mørke hudfarve 'lettet' ved at man på evangelisterne fremdrog farverne fra 1749.

⁸⁶ Udelukkes kan det ikke ganske, at denne gavnl oprindeligt stammer fra (†)herskabsstolen (jf. ndf.).

⁸⁷ Jf. note 86.

⁸⁸ Inv.nr. 7795-98.

⁸⁹ Æselbuerne har rester af sort frakterskrift på hvid bund.

⁹⁰ Til Engum Kirkes emblemmalerier formodes deviserne forfattet af sognepræsten Frederik Pedersen Deichmann (s. 1964-70).

⁹¹ Generelt Carsten Bach-Nielsen, »Emblematics in Denmark«, *The Emblem in Scandinavia and the Baltic*, udg. Carsten Selch Jensen, Odense 2006, 31-52, og samme, »'At betragte Guds Ord' – om allegorier i 1700-tallets kirkeinventar«, *Kirkehistoriske Samlinger* 1987, 153-82. For Viborgkirken endvidere Jens Bergild, »Mogens Chr. Thranes udsmykning i Viborg Sortebrødre Kirke«, *Fra Viborg-Egnen 2011. Årbog udgivet af Historisk Samfund for Viborg-egnen*, 66-89. Se også Merete og Jens Bergild, »Horsens-billedhuggeren Christian Jürgen Hansen Schou og hans arbejde i jyske kirker«, *Århus Stifts Årbøger* 2002, 82-92.

⁹² Herom Jens Jensen, »Malerfamilien Thrane på Fussingø«, *Fussingø*, Randers 1989, 125-144.

⁹³ Skirne Helg Bruland, »Om noen emblem-malerier fra Brande kirke«, *Museet på Koldinghus, Årsberetning* 1979-80, 31-51.

⁹⁴ I Brande har man valgt en anden sentens fra samme skriftsted end Daniel Cramers.

⁹⁵ LAVib. Bjerre Hrds. Provsti. Synsprotokol for Kirker og præstegårde 1803-18 (C35A).

⁹⁶ Det kan ikke ganske udelukkes, at stolestadernes gavnl med årstallet oprindeligt har hørt til (†)herskabsstolen.

⁹⁷ Jens Risom ejede endnu ikke selv Brandholm på dette tidspunkt.

⁹⁸ For det mulige årstal 1733 se arbejde på nr. 1.

⁹⁹ Endvidere er i Brande Museum bevaret to enkelt affasede 'kapitæler' fra pulpiturets bærende stolper.

¹⁰⁰ Sidste del af indskriften er nu fæstnet på bagsiden.

¹⁰¹ Inv.nr. 7795-98.

¹⁰² Meddelt 1999 af Marcussen & Søn.

¹⁰³ Vindladen bærer orgelbyggerens signatur og dateringen 7. november 1872. Leveringen kan muligvis have fundet sted 1873.

¹⁰⁴ Fugara 8 Fod havde fælles bas med Tectus 8 Fod C-H.

¹⁰⁵ Principalens originale registerskilt er bevaret. I orgelbyggerens overslag (jf. note 106) benævnes stemmen Octav 4 Fod.

¹⁰⁶ *Kirkens arkiv*. Indkomne breve 1844-1921. I. A. Demant, overslag af 30. maj 1872.

¹⁰⁷ Danske Atlas (jf. note 73). En testamentarisk gave fra Jens Risom sikrede endvidere aflønning af en organist. Denne skulle desuden være degn og skoleholder i Uhre.

¹⁰⁸ Spidsgamba 8' havde fælles bas med Rørfløjte 8' C-H.

¹⁰⁹ Orglets anskaffelse muliggjordes ved en anonym donation samt afholdelse af basarer. Yderligere oplysninger om kirkens orgler findes i Den Danske Orgelregistrant.

¹¹⁰ Inv.nr. 7799.

¹¹¹ Han var dog ikke nogen almindelig bonde, men snarere en handelsmand.

¹¹² Se Maud Färnström, »Yttersta domsretoriken i en västsvensk efterreformatorisk bildvärld«, *Bild och berättelse*, udg. Helena Edgren og Marianne Roos, Åbo 2003, 67-76.

¹¹³ *Herning Folkeblad* 3. aug. 1977. Her refereres også en skrone om, at maleriet skulle være givet af en smugler, der havde dræbt en tolder, og som vist nok havde villet købe sig sjælefred med sin gave.

¹¹⁴ Lassen & Nielsen 1942, 93-112.

¹¹⁵ Finn Pedersen (jf. note 62) har udkastet den tanke, at der kunne være tale om ejeren af Brandholm Jens Nielsen (†1717/18), hvis hustru Karen Kristensdatter 1730 gav en »anselig foræring« til kirkens prydelse (jf. ★(†)pulpitur).

¹¹⁶ Jf. Otto Norn, »En østjysk Billedhuggerslægt fra det attende århundrede«, *Årb Vejle* 1948, 199-202.

¹¹⁷ I Brande Museum findes også resterne af et læderbetræk fra en kiste.

¹¹⁸ *Birkedal 1884-86*, 163-71.

¹¹⁹ Lassen & Nielsen 1942, 93-112 opgiver kisternes mål som 162-195 cm lange og 64-48 cm brede.

¹²⁰ Våbnerne er de fire bedsteforældres.

¹²¹ Lassen & Nielsen 1942, 93-112, med henvisning til 'Bjarne Andersens optegnelser.'

¹²² Lassen & Nielsen 1942, 93-112, med henvisning til optegnelser ved Bjarne Andersen. Da opretterne af begravelsen døde uden livsarvinger, er det måske lidt svært at forstå de mange børnekister. De kunne være overflyttet fra †begravelse nr. 1.

¹²³ I Brande Museum og Brande lokalhistoriske Arkiv.

Fig. 69. Alterbordsforside, 1624, med maleri af Kristus som verdens frelser og de fire evangelister (s. 2571). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – Altar antependium, 1624, with a painting of Christ as Redeemer of the World and the Four Evangelists.

BRANDE CHURCH

Building. The church is a Romanesque building of granite ashlars consisting of chancel and nave supplemented with a porch and tower from the Late Middle Ages. Its appearance has been strongly influenced by extensions from 1939.

The Romanesque church rests on a canted footing which is only partly visible. Two original windows in the north and south walls of the chancel appear from the inside as recesses.

Of the *Late Medieval additions and alterations* the oldest is a replacement of the roofing over the chancel from c. 1410. The westernmost c. 4 m of the church was presumably rebuilt and given new roofing around 1480, while the rest of the roofing of the nave seems to have been replaced around 1490. Subsequently a three-storey west tower was added and probably after that the now much-rebuilt porch.

A crypt beneath the chancel probably comes from 1689, while a crypt beneath the tower is from c. 1750. In 1730 chancel and nave were given $\ddagger$ barrel-vaulted wooden ceilings. In 1939 the church was given a number of additions: a northern side aisle in the form of three chapels; a sacristy north of the chancel; a groined vault above the chancel and an imposing romanizing two-column portal with a tympanum showing Christ giving His blessing in a mandorla.

Furnishings. The oldest item of furnishing must be a Romanesque font, of which at least the base is preserved. A Communion table frontal with original paintings is dated 1624, and the pulpit from c. 1600 was donated by Dorte Daa and Ove Juel of Kjeldgård. The altarpiece, from c. 1635, is a no less fine piece of work which must be attributed to Peder Jensen Kolding later in Horsens.

Parts of the pews dated 1604 have been preserved with the ends from two family pews for Brandholm, on which the names of Hans Lange and Karen Clausdatter are carved.

A Netherlandish baptismal dish is from c. 1625, and the altar plate from 1750 is the work of Knud Rasmussen Brandt in Horsens. A wafer box was supplied in 1862 by Hans Peter Severin Ingerslev in Vejle.

From a major restoration in 1730 by the incumbent and church owner Jens Risom, come parts of a combined *(†)confessional, priest's and parish clerk's seat, with interesting *emblem paintings that went to the Museum at Koldinghus. There too one finds *paintings of the same kind from a contemporary *(†)gallery as well as interesting *renderings of Jens Risom himself and his wife kneeling before Christ.

In 1732/33 another benefactor of the church, Christen Sørensen Langballe, donated two large folk-like *paintings of Heavenly Bliss and Hell, the former of which once hung high above the chancel arch with a series of small alabaster figures (Italian?) showing Christ as the Redeemer of the World and 15 apostles.

Among the works from 1730 and 1732/33 we must also count a crucifix group, rare for its time, hung up on the eastern wall of the extension, but originally placed in the chancel arch. From an organ built in 1749 comes one of the *wings of the casing which has a charming painting of David with his harp.

Colour scheme and repairs. The interior has fine paintings from the Renaissance on the Communion table and altarpiece, in the latter case also a painting from 1730. The only item of furnishing in the interior that stands with its original polychroming is the crucifix group. On the furnishings in general there is varied paintwork due to the restorations by Magnus-Pedersen in 1899 and Harald Munk in 1939.

In 1815 the church roof was in such poor condition "that even the organ mechanism and the pulpit suffered from it."

After that the furnishings on the whole kept their appearance until the restoration of 1899. Old photographs show the church interior with the crucifix group in the chancel arch, the complete set of pews from 1604 and most of the furnishings painted over in imitation oak.

Sepulchral monuments. A memorial tablet was set up for three of the fallen from the Schleswig Wars in 1848-50 and 1864. Of three tombstones the oldest was laid in 1611 over an unknown pastor, while the other two represent the Baroque and the Rococo respectively.

From two crypts a number of coffin plates and mountings have been preserved, most from a crypt in the chancel belonging to the owners of Brandholm Manor. This must have been installed around 1689 by Conrad von Høvelen, while another burial chamber from c. 1750 beneath the tower belonged to Jens Risom's family and the later pastors of the parish.